आदित्यासारिखा वर्ण । विश्वरूप दिसेल तेव्हां परिपूर्ण । सूर्यसहस्रदीप्ति पार्थ देखेल. ॥ ४५९ ॥ **'दिवि सूर्यसहस्रस्य'** म्हणोनी । सहस्रसूर्यप्रकाश या श्लोकें करूनी । अर्जुन देखेल दिव्य नयनीं । तें तों निर्गुणत्व न म्हणवे. ॥ ४६० ॥ कीं अनेक वक्त्र नयन । अनेकाद्भुतदर्शन । ऐसें देखेल अर्जुन । तें काय निर्गुण म्हणों ये. ॥ ४६१ ॥ म्हणतां लक्षवादियाचें कश्मल मत । तें सिद्ध होतें नियत । इंद्रियगोचरत्व अत्यंत । साधतें निर्गुणासी. ॥ ४६२ ॥ एवं आदित्यवर्ण । म्हणावाच सगुण । आणि तमापरता तो आपण । अविद्येपरता म्हणोनी. ॥ ४६३ ॥ केवळ अविद्येच्या परता म्हणोनी । न म्हणवे तम शब्दें करूनी । कीं ईश्वरत्व चिंतितो जाणोनी । तेथें शंकाचि अविद्येची लागेना. ॥ ४६४ ॥ शंकेचा अवकाश नसतां । कां म्हणावा अविद्येपरता । तेथें निर्दोष साकारता । स्मरतो ऐसें म्हणावें. ॥ ४६५ ॥ जेथवरी देहाकृती । तम त्या पांचभौतिकां म्हणती । पंच भूतें उत्पन्न होती । तमापासूनी. ॥ ४६६ ॥ एवं स्थावर जंगम । देह तितकेहि तम । तैसा नव्हे साकार पुरुषोत्तम । देह तमापरता त्याचा म्हणावा. ॥ ४६७ ॥ आदित्यवर्ण आणि तमापरता । देह ईश्वराचा स्मरे कीं जो धाता । लीलाविग्रह तोचि तत्त्वता । स्वेच्छा कल्पित म्हणोनी. ॥ ४६८ ॥ श्रुति म्हणे **'रुक्मवर्ण'** । रुक्मवर्ण म्हणजे सुवर्ण । गीता म्हणे **'आदित्यवर्ण'** । बाळसूर्य सुवर्णदोन्ही सारिखे. ॥ ४६९ ॥ जरी सजल मेघनील । तरी स्वप्रकाश जैसा इंद्रनील । वर्ण कोणी तरी हो प्रांजळ । प्रकाशयुक्त तेजस्वी रूप तें. ॥ ४७० ॥ बहुविध बोलावें लक्षण । त्यांत एक लक्षण बोले विचक्षण । त्यास म्हणावें उपलक्षण । कीं त्या उपलक्षणें बहु लक्षणें जाणावीं. ॥ ४७१ ॥ ब्राह्मण सर्व साधारण । थोर म्हणतां एक ब्राह्मण । जरी वर्णिला गौरवर्ण । तरी त्यांत श्याम काय न घ्यावा? ॥ ४७२ ॥ जो रूप आपुलें दावुनी । मातें स्मरा ध्यानीं म्हणोनी । म्हणतो तो कृष्ण मेघश्याम यावरूनी । आदित्यवर्ण उपलक्षण. ॥ ४७३ ॥ एवं सर्वसाक्षी ही निराकार । रूप तितके अवतार । कोण तरी एक वर्ण आकार । ध्यातां त्यातेंचि पाविजे. ॥ ४७४ ॥ या दों श्लोकेंकरूनी । सगुण चिंतनानुरूप प्राप्ति म्हणोनी । श्रीकृष्ण बोलिला येथूनी । मोक्षाविषयीं दुसरें प्रकरण. ॥ ४७५ ॥ जिहीं गुरुकुळीं केला वास । अपरोक्ष पावले करूनी शास्त्राभ्यास । आणि सगुणभक्ति करितां ज्या पदास । पावले हें संक्षेपें ऐसें वर्णिलें. ॥ ४७६ ॥ आतां शूद्रादिक जाती । वेदशास्त्र अभ्यास नेणती । आणि संतांचे कृपेनें पावती । व्यतिरेकअन्वयबोधातें. ॥ ४७७ ॥ कोणी तैसेच होऊनिही ब्राह्मण । शास्त्रा-

भ्यासावीण । ओळखती आपलें चिदात्मपण । गुरुकृपेनें. ॥ ४७८ ॥ त्यांत कोणीं धरिलें निर्गुण । कोणी भजों लागले सगुण । ते शास्त्राभ्यासाहीविण । दोघे दोनी गती पावती. ॥ ४७९ ॥ कीं ज्ञान भक्ति वैराग्य । ज्यांस ते मुक्ति पावती सभाग्य । विशेष शास्त्र असिलिया योग्य । गुरुत्वपदवीस ते होती. ॥ ४८० ॥ कैसा तरी हो परी । ज्ञान पावोनि अभ्यास करी । तो मुक्ति पावे लौकरी । निर्गुण अथवा सगुण हो. ॥ ४८१ ॥ कोणी ज्ञान पावले । आणि हटयोगाकडे लागले । सगुण निर्गुण दोन्ही टाकिले । जिहीं अभ्यास. ॥ ४८२ ॥ त्यासही मोक्ष परी । सावधान देह सोडिती जरी । ब्रह्मयासह तेही बरी । पावती मुक्ति निर्गुण. ॥ ४८३ ॥ हें चौं श्लोकें करूनी । श्रीकृष्ण बोलेल येथुनी । जो अनंत वेद मथुनी । हे गीता उपदेशितो. ॥४८४॥

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

प्राप्त होतां प्रयाणकाळ । तेव्हां मन करूनि अचळ । आणि आत्मप्रीती जे निर्मळ । युक्त होय त्या भक्तीनें तेधवां. ॥ ४८५ ॥ हो आपणातें सद्गती । हे जे आपली प्रीती । तेचि भक्ति ऐसे रीती । भक्तीनें युक्त तेधवां. ॥ ४८६ ॥ साहाही चक्रें भेदुनी । ब्रह्मरंध्र भेदिती क्रमेंकरूनी । त्यांत आज्ञाचिक्र म्हणोनी । दों दळांचें. ॥ ४८७ ॥ दोहीं भोंवयांत त्याचें स्थळ । तें चक्र तेथें द्विदळ । करूनियां योगबळ । त्या चक्रीं घाली प्राणातें. ॥४८८॥ योगबळ म्हणतां यावरूनी । पांच चक्रें पंचभूतें भेदुनी । प्राण आज्ञाचक्रास ने म्हणोनी । सूचवी योगमार्गातें. ॥ ४८९ ॥ गुह्यद्वारावरी । मूळाधार चक्रदळें चारीं । पृथ्वीतत्त्व त्या भीतरी । असे आधार होऊनि देहाचें. ॥ ४९० ॥ त्यातें भेदूनियां प्राण । षट्दळ चक्र स्वाधिष्ठान । तें जलतत्त्वाचें स्थान । भेदी तया. ॥ ४९१ ॥ त्यावरी नाभिस्थल । तेथें मणिपूरचक्र दशदल । तत्त्व तेथें अनल । भेदी तया ॥ ४९२ ॥ त्यावरी तेथूनि हृदयांत । चक्र द्वादशदळ अनाहत । वायुतत्त्व तेथें नियत । भेदी तया ॥ ४९३ ॥ तयावरी कंठस्थानीं । षोडशदळ विशुद्धचक्र म्हणोनि । तेथें आकाशतत्त्व त्यातें भेदुनी । भोंवयांत ने प्राणातें ॥ ४९४ ॥ तें आज्ञाचक्र द्विदळ । मन तेथें तत्त्व केवळ । त्या मनातें करूनि अचळ । प्राण तेथें प्रवेशवी ॥ ४९५ ॥ या भावें म्हणे भगवंत । कीं प्राण प्रवेशवूनी भोंवयांत । जो जातो तो पावतो योगरत । त्या दिव्य पुरुषातें ॥ ४९६ ॥ जो पुढिल्या श्लोकीं पुरुष । बोलिजेल निर्विशेष । जो गुरुमुखें निषेधशेष । चित्स्वरूप तेंचि तो ओळखिला ॥४९७॥

ज्ञानावांचूनि न घडे मोक्ष । सर्व जाणती हा पक्ष । हें न बोलत अंबुजाक्ष । प्राप्तीच त्याची बोलतो यालागीं ॥ ४९८ ॥ ज्ञान होऊनि अभ्यास । टाकूनी धरी हटयोगास । षट्चक्र भेदायाचे आयास । सूचवी प्राणप्रवेश भोंवयां-मध्यें बोलतां ॥ ४९९ ॥ तेथूनि प्राण मस्तकीं । ठेवी म्हणूनि तिसरिया श्लोकीं । श्रीकृष्ण बोलेल या भावें कीं । भेदूनि जाती ब्रह्मरंध्र ॥ ५०० ॥ ब्रह्मयासह त्याला । ब्रह्मलोकीं मोक्ष बोलिला । परि सगुणभाव नसे जोडला । तो निर्गुणातें पावे यालागीं ॥ ५०१ ॥ म्हणोनि त्या दिव्य पुरुषातें ; पावतो म्हणूनि भगवंतें । या श्लोकीं बोलियेलें अनंतें । हटयोग त्याचा दाखवूनी ॥ ५०२ ॥ पावतो दिव्यपुरुषा तया । तो तों कैसा म्हणसी धनंजया! । तरी ऐसा म्हणूनि बोलतो या । पुढिलिया श्लोकीं ॥ ५०३ ॥

यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

अगा! जे वेदवेदांत जाणती । ते अक्षर म्हणूनि ज्यातें म्हणती । तो त्यातें पावे म्हणूनि श्रीपती । आणि हा शास्त्रहीन ऐसें सूचवी ॥ ५०४ ॥ वीतरागी होऊनि यती । ते ज्या स्वरूपीं प्रवेशती । हा पावतोच त्याप्रती । कीं हाही पुढें प्रवेशेल हा भाव ॥ ५०५ ॥ वीतरागी हाही । परंतु सद्यःप्रवेश नाहीं । यति संन्यासी अथवा कांहीं । काम्य न करी यति ऐसाही बोलिला ॥ ५०६ ॥ आणि ज्या प्राप्तीकारण । सर्वदा सेविती गुरुचरण । ब्रह्मचर्य म्हणती निपुण । गुरुगृहवास तांयतें ॥ ५०७ ॥ जे इच्छूनि सुमती । गुरुगृहीं ब्रह्मचर्य आचरती । आणि जितांच पावती । तयातें ॥ ५०८ ॥ ते सद्यः अनायासें मुक्ति पावती । हा आयासें पावे ब्रह्मलोकाप्रती । हा भाव दावी संतांचा पती । इतरातें वर्णितां ॥ ५०९ ॥ जाणोनि वेदवेदांत । करूनि गुरुसेवा भाग्यवंत । पावती त्या पुरु-षास हा अत्यंत । प्रयासें पावतो म्हणतां हा तैसा नव्हे हें सूचवी ॥ ५१० ॥ तीं चरणीं हा भाव । दाखवूनि देवाधिदेव । पुढें याचे प्रयास बोलेल देव । ते सांगेन म्हणतो चरणीं चौथिया ॥ ५११ ॥

चतुर्थ चरण—**'तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये'॥**

पाविजेतें जें स्थळ । तें पद म्हणावें केवळ । आणि ज्या प्रयत्नें यत्नशील । पावती त्यासही पद म्हणावें ॥ ५१२ ॥ पद सांगतों म्हणूनी । प्राप्त्युपाय बोलेल पुढिलिया श्लोकेंकरूनी । प्राप्ती उपायास वरूनी । पद शब्दार्थ बोलावा ॥ ५१३ ॥ कीं पढोनि वेदांत । गुरुसेवा ब्रह्मचर्य अत्यंत । तें उपाय तों नि-श्चित । नाहीं तयाला ॥ ५१४ ॥ आतां याचे उपाय । देव बोलेल काय ।

म्हणूनि विचारी धनंजय। तो म्हणे 'संग्रहेण प्रवक्ष्ये' म्हणोनी ॥ ९१५ ॥ संग्रह म्हणिजे संग्रहण। म्हणिजे आवरावे प्राण। प्राणायामक्रमें ग्रहण। करणें प्राणांचें ॥ ९१६ ॥ षट्चक्र भेदूनि मस्तकपर्यंत। न्यावा प्राण योगबळें त्यांत। साहावें चक्र भोंवयांत। तेथवरी मागें वर्णिलें ॥ ९१७ ॥ आतां ब्रह्मरंध्र भेदूनी। जावें तें पुढिल्या श्लोकें करूनी। कांहीं त्या पुढिल्या श्लोकें वदूनी। नीट हठयोगरीती बोलेल ॥ ९१८ ॥ या कारणें प्राणसंग्रह। करूनि सोडोनि देह। जाणार तों निःसंदेह। म्हणूनि "संग्रहेण प्रवक्ष्ये" म्हणतसे ॥९१९॥ 'संग्रहेण'' या शब्दाचा अर्थ। संक्षेपें म्हणूनि बोलती तो व्यर्थ। संक्षेपेंचि करूनि कृष्ण समर्थ। सर्वत्र बोलतो गीतेंत ॥ ९२० ॥ तथापि न म्हणोनि संक्षेप। जरी बोलेल संक्षेपरूप। तरि काय अर्जुनास कोप। येणार येथें? ॥ ९२१ ॥ संग्रहेण प्राणसंग्रह। त्या संग्रहें करूनि सोडोनि देह। गति पावतो यास तों संदेह। नसतां अर्थ हाचि कां न घडे. ॥ ९२२ ॥ आतां हठयोग धारणा धरूनी। भोंवयाही वर्ता कोणे रीती करूनी। प्राण नेतो तरी ऐसा म्हणोनी। बोलतसे. ॥ ९२३ ॥ भोंवयांपर्यंत प्राण नेला। चक्रें भेदूनी म्हणूनि या बोला। श्रीकृष्ण सूचवी परि नाहीं बोलिला। क्रममार्ग योगाचा. ॥ ९२४ ॥ भोंवयांपर्यंत नेतां पहिलें। योगबळ कैसें करणें लागलें। आणि भोंवयांपर्यंत नेऊनि काय केलें। हें बोलतसे या श्लोकें. ॥ ९२५ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च।

अगा! आज्ञाचक्र भोंवयांत। योगबळें प्राण तेथपर्यंत। ज्या रीती नेतसे अत्यंत। निरोध प्रकार तो ऐसा. ॥ ९२६ ॥ दारें प्राणाचीं सर्व कोंडी। त्यांत दोन खालीं सात तोंडीं। महातटाकीं जैशा सांडी। पर्जन्यकाळीं जळाच्या. ॥ ९२७ ॥ सांडी असती उदंड। त्या कांहीं वाहती अखंड। जळ तुंबतां प्रचंड। फोडी सांडी बुजाल्याही. ॥ ९२८ ॥ मुख एक नासिका दोनी। प्राण या द्वारत्रयेंकरूनी। सदा वाहे अपानीं। समयविशेषें गुह्यद्वारींही तो भरे. ॥ ९२९ ॥ परि निरोधितां तुंबळ। भलत्या द्वारें फुटे प्रबळ। याकारणें द्वारें सकळ। कोंडावीं कोंडितां प्राणातें. ॥ ९३० ॥ श्रवण नेत्र नासिका तीनी। रंध्रें एक एकास दोनि दोनी। हीं साहा आणि सातवें वदनीं। मळमूत्रद्वारासह नव. ॥ ९३१ ॥ एका पायांची टांच। दडपूनि बुजिली गुदद्वाराची खांच। नखांसहित बोटें पांच। स्पर्शती उफराटीं आसनांतें. ॥ ९३२ ॥ तैसीच टांच दुसरी। ठेविती शिश्नाउपरी। दडपूनि त्या द्वारातें बरी। असे

१. पाणी जाण्याच्या वाटा.

ऐसी. ॥ ९३३ ॥ मुखीं द्वारें सात । दोन्ही अंगुष्ठ दों श्रवणांत । दोहीं नेत्रां-वरी अत्यंत । दृढ तर्जनीद्वय ठेविती. ॥ ९३४ ॥ घ्राणद्वारें दोनी । दोनी मध्यांगुळीं करूनी । ओष्ठ दोन्ही दोहींकडोनी । अनामिका कनिष्ठिकायोगें. ॥ ९३५ ॥ ऐशीहीं नवही द्वारें । करचरणयोगें एकसरें । कोंडोनि योगधारणा आदरें । अनुष्ठी ऐसा. ॥ ९३६ ॥ सिंह पुढें जातो । मागें परतोनि पाहतो । योगरीति ऐसी बोलतो । सिंहावलोकनन्यायें. ॥ ९३७ ॥ संयम ऐसा नव-द्वारीं । करूनी प्राण त्यावरी । भोंवयांपर्यंत न्यावा परी । तेंचि आधीं बोलिला. ॥ ९३८ ॥ बोलोनि भोंवयांत प्राण । मग हें त्यांचें बोले कारण । आणि हृदयीं मनाचें स्फुरण । तोंच कीं प्राण हृदयावरी न चाले. ॥ ९३९ ॥ मन हृदयीं निरोधूनी । सर्वद्वारें कोंडूनी । प्राण भोंवयांत घालितो म्हणोनी । म्ह-णतां पूर्वार्धीं सूचविला हा क्रम. ॥ ९४० ॥ चक्र मस्तकीं जैसें कमळ । अधो-मुख तें सहस्रदळ । भोंवयांत आज्ञाचक्र द्विदळ । तें भेदितां तेथें निघे तो प्राण. ॥ ९४१ ॥ भोंवयांपर्यंत ऐसा क्रम । या पूर्वार्धपर्यंत पुरुषोत्तम । बो-लोनि मोक्षस्थान उत्तम । प्रवेश तेथें उत्तरार्धें बोलतो. ॥ ९४२ ॥

मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

मस्तकीं ठेवूनि आपल्या प्राणा । अनुष्ठी ऐसी योगधारणा । ब्रह्मरंध्र भेदा-वयाच्या खुणा । सूचवी येथें. ॥ ९४३ ॥ कीं नवही द्वारें कोंडी । कोंडिती जैशा जळाच्या सांडी । तें जळ जेव्हां फुगारा मांडी । निर्बळस्थळीं फोडी पाळीतें. ॥ ९४४ ॥ तैसें दशम द्वारीं । चर्ममात्र असतें शिरीं । जें बाळपणीं टाळूवरी । स्पष्ट रंध्र झांकलें दिसतें. ॥ ९४५ ॥ अस्थि जेथें आड नसे । चर्म मात्र त्यावरी वसे । थोरपणीं रंध्रसें न दिसे । कठिण होतां तें चर्म. ॥९४६॥ मस्तकीं कोंडतां प्राण । बळें जेव्हां करी उठाण । भेदूनि तें करी प्रयाण । सत्यलोकातें. ॥ ९४७ ॥ मस्तकीं प्राण धरी । या कारणें म्हणे हरी । तें पुढिल्या श्लोकें मुरारी । सूचवील बोलतां प्रयाण. ॥ ९४८ ॥ पूर्वार्धीं सिंहाव-लोकनरीती । बोलिला जे योगगती । त्याचा अभ्यास श्रीपती । सिंहावलोकनेंच पूर्वदशेचा बोलेल. ॥ ९४९ ॥ कीं अर्जुन म्हणेल मनीं । अत्यंत चंचळत्व या पवनीं । मुख नासिका रंध्रें करूनी । बहिर्मुख वावरे. ॥ ९५० ॥ तो अंतर्मुख समीर । होऊनि मूळाधारीं स्थिर । कैसा जाला कीं सोडूनि शरीर । मस्तकाकडे चालों लागला. ॥ ९५१ ॥ हा प्रकार अर्जुनातें । चतुर्थाध्यायीं अनंतें । सांगतां विविधा यज्ञांतें । प्राणायामयज्ञ सांगीतला. ॥ ९५२ ॥ प्राणायाम अतिपावन । प्रथम या योगास साधन । प्राणसंयमें शुद्ध मन ।

आणि प्रणवावृत्तीनें स्मरण देवाचें. ॥ ९९३ ॥ हें योगसाधन प्रथम । येथें बोलिला नाहीं पुरुषोत्तम । म्हणूनि प्राणसंयम । स्वस्मरणरूप पूर्वार्धें बोलतो या श्लोकीं. ॥ ९९४ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

अगा अर्जुना ! ओंकार । हें ब्रह्म एकाक्षर । जैसीं रामकृष्णादि रूपें साकार । तैसें अक्षररूपी ब्रह्म हें. ॥ ९९५ ॥ या एकाच अक्षराचा महिमा । ऐसा कीं जैसी शुद्धसत्त्वप्रतिमा । आधीं प्रणव मग सर्वां निगमां । उच्चारिता जाला ईश्वर. ॥ ९९६ ॥ जैसी शुद्धसत्त्वमाया प्रथम । ब्रह्मीं प्रकटतां सर्वोत्तम । पद्मनाभरूप पुरुषोत्तम । त्या मायेनें प्रथम अवतरला. ॥ ९९७ ॥ मग त्या मायेनें कल्पना । केली ते हे त्रिगुणरचना । तैसा ओंकार मग नाना । शब्द आणि भाषा प्रगटल्या. ॥ ९९८ ॥ मग नाना अवतार । त्याच सत्त्वें करीं ईश्वर । तैसे अनंत वेद अपार । त्रिगुणसृष्टीपूर्वी प्रगटले. ॥ ९९९ ॥ प्रणव एकचि अक्षर । म्हणूनि हें ब्रह्म एकाक्षर । तैसेंच ब्रह्म चतुरक्षर । वासुदेव नारायण म्हणोनी. ॥ ९६० ॥ तैसेंच उपनिषदीं । दोनी अक्षरें हरिपदीं । हें द्व्यक्षर ब्रह्म वेदीं । जैसा प्रणव एकाक्षर ब्रह्म. ॥ ९६१ ॥ ऐशींच जीं जीं हरिनामें । जैसीं रामकृष्णादिरूपें अभिरामें । तैसीं ध्वनिरूपरूपें सर्व सुगमें । अक्षरब्रह्म नामें समस्तही. ॥ ९६२ ॥ परंतु वेदीं पुराणीं । प्रसिद्ध ज्या ज्या नामें चक्रपाणी । तें तेंचि अक्षर ब्रह्म लोकवाणी । नामें वदे तीं ऐसीं म्हणूनि न म्हणवे. ॥ ९६३ ॥ रण सोडी कान्होबा गोवळ । इत्यादि लोकवाणी केवळ । भावेंचि करूनि फळ । परि तारकशक्ति नसे तैसी स्वतःसिद्ध. ॥ ९६४ ॥ स्वयेंचि गोड केळ । त्यांत दूध तूप गूळ । मेळवितां होय केवळ । अमृतरूप. ॥ ९६५ ॥ तैसीं नामें वेदसिद्धें । किंवा वेदवेत्ते बोलती पुराणप्रसिद्धें । तीं स्वयें तारकशक्ति समृद्धें । भक्तिनें स्मरती विशेष अत्यंत. ॥ ९६६ ॥ लावूनिया गूळ । दगड चोखिजे केवळ । तैसें रण सोडी कान्होबा गोवळ । गोड भक्तीच करूनी ॥ ९६७ ॥ महिमा शर्करेचा न कळे । तरी गोडी देऊनि ते गिळे । दगड गुळावांचूनि चघळे । तैशीं भक्तीवांचूनि हीं नामें ॥ ९६८ ॥ एवं वेदीं पुराणीं नामें अनेकें । तीं महिमा न कळे तरी तारकें । लोकवाणींत नाम तितुकें । सफळ भक्तीनें होत न स्वतां ॥ ९६९ ॥ कीं महाभारतीं भीष्म । धर्मास सांगे सहस्रनाम । तेथें करी प्रथम नियम । ऐसाच या श्लोकें. ॥ ९७० ॥

महाभारतश्लोक—'**यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।**
ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥'

भीष्म म्हणे, 'अगा भूपती ! । हरिनामें सांगेन तुजप्रती । जीं नामें ऋषि गाती । गुणानुरूपें हरीचीं. ॥ ९७१ ॥ तींचि नामें ऋषि गाती । ज्यांची वेदीं असे ख्याती । पुराणीं वेदव्यासादी वर्णिती । आणि गाती कीर्तनें करूनी. ॥ ९७२ ॥ एवं च नामें श्लोकवाणी । तीं नव्हती स्वयें सुखाचिया खाणी । वेदीं पुराणीं काय वाणी । कीं सांवळ्या गोवळ्या जगजेठी म्हणावें. ॥ ९७३ ॥ एवं पुराणप्रसिद्धें । तीं नामें वेदसिद्धें । तारकशक्तीनें समृद्धें । रूपें सगुण ब्रह्माचीं. ॥ ९७४ ॥ प्रणवास एकाक्षर ब्रह्म । या भावें म्हणे सगुणब्रह्म । कीं प्रणवही एक नाम । हें सप्तदशीं स्वयेंचि बोलेल. ॥ ९७५ ॥

सप्तदशाध्याय श्लोक—ॐ **तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।**'

'ॐ तत् सत्' शब्द तीनी । त्रिप्रकार ब्रह्म निर्देश म्हणोनी । कृष्ण म्हणेल या वरूनी । ॐकारही हरिनाम. ॥९७६॥ ॐकार नाम वेदसिद्ध । 'तत् सत्' हेंही वेदींच शुद्ध । आणि वेदींच ऐसें प्रसिद्ध । कीं इतिहास पुराणेंही वेद पांचवा. ॥ ९७७ ॥ एकाक्षरब्रह्म ॐकार । तैसें 'तत् सत्' एकएकचि अक्षर । हरिनाम ब्रह्म द्व्यक्षर । वेदप्रसिद्ध. ॥ ९७८ ॥

श्रुति—'**हरिं हरं तमनुयंति देवाः ।**'

वाईट तितकें परिहरी । म्हणूनि हरितो तो हरी । त्यातें देव अनुसरती ऐसी बरी । टीका श्रुतीच करी हरिनामाची. ॥ ९७९ ॥ हरितो जो तो हरी । श्रुति इतकेंच बोले परी । वाईट तितकें परिहरी । ऐसें तों न बोले ऐसें जरी म्हणावें. ॥९८०॥ तरी वाईट कीं बरें । हरायास नसे तिसरें । तेव्हां वाईट तितकें हरी सारें । हें स्वयेंचि साधतें. ॥ ९८१ ॥ आतां बरेंही हरितो । ऐसें म्हणतां अर्थचि न घडे तो । कीं सूर्य तमातेंचि संहरितो । प्रकाशही हरितो न म्हणवे. ॥९८२॥ सूर्य जैसा प्रकाशरूप । हरि तैसा सुखस्वरूप । सुखाचे आंगीं हाचि प्रताप । कीं दुःखचि तें परिहरी. ॥ ९८३ ॥ ऐसेंचि नाम अनंत । हें त्र्यक्षरब्रह्म निश्चित । चतुरक्षरही वेदसंमत । नारायण वासुदेव इत्यादि. ॥ ९८४ ॥ एवंच जैसीं वेदसिद्धें । तैसींच नामें पुराणप्रसिद्धें । जैसीं भगवद्रूपें तारकें शुद्धें । तैसींच नामेंही रूपेंचि त्याचीं. ॥ ९८५ ॥ रूपें बुद्धीस कळती लोचनीं । नामें बुद्धीस कळती कानीं । आणि उच्चारितां वाचे करूनी । बुद्धि

---

१ नाहीसें करितो.

जाणे. ॥ ९८६ ॥ नेत्र जैसें इंद्रिय । कानही इंद्रियचि हा निश्चय । जे जिव्हा नामें गाय । वागिंद्रिय नव्हे काय तेंही ? ॥ ९८७ ॥ दृष्टीस न दिसे वारा । तरी कळतो लागतां शरीरा । आणि आइकों येतो भरारा । श्रोत्रेंद्रियातें. ॥ ९८८ ॥ दृष्टीस वारा न दिसे । तरी काय म्हणावा न असे । तैसा वाचेस कानास गवसे । तो काय नव्हे स्वयें ईश्वर. ॥ ९८९ ॥ ईश्वर स्वयें निराकार। तो नेत्रांस दाखवी शरीर । ते अवतार तैसेच हे अवतार । कानास वाचेस जाणवी. ॥ ९९० ॥ अवताररूपीं अधिकपण । आणि नामपणीं उणा आपण । ऐसें वेद अथवा स्मृतिपुराण । कोणीच न म्हणे. ॥ ९९१ ॥ ऐसें असोनि जन । नाम न मानिती रूपासमान । हेंही हरिलें म्हणावें ज्ञान । अविद्येनें जनाचें ॥ ९९२ ॥ तें अविद्येतें जाळी । ऐसी गीता श्रीवनमाळी । प्रकट करितो ये काळीं । गुह्य हेंही बोलतो. ॥ ९९३ ॥ परि मिळाली अणीस अणी । तेव्हां गीता हे चक्रपाणी । उपदेशितो म्हणोनी वाणी । न वदे सविस्तर. ॥ ९९४ ॥ शब्द थोडे अर्थ फार । या गीतेचा ऐसा प्रकार । परि शब्द ऐसे कीं टीकाकार । जे हरिभक्त ते समजती भावार्थ त्यांतील. ॥ ९९५ ॥ प्रणवमहिमा या प्रस्तुती । जरी उगाचि बोलता जगत्पती । तरी म्हणतां 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' येचि रीती । 'एकाक्षरं' ऐसें न बोलता एथें. ॥ ९९६ ॥ उगेंचि अक्षर ब्रह्म । म्हणता तरी अक्षररूप हें ब्रह्म । ऐसा होतां अर्थागम । एकाक्षरब्रह्म म्हणणें किमर्थ. ॥ ९९७ ॥ आपल्या नामाचा महिमा। गीतेंत बोलणें पुरुषोत्तमा । कीं मथूनि सर्वा निगमागमां । हे गीता उपदेशितो ॥ ९९८ ॥ म्हणूनि उगेंचि अक्षरब्रह्म । न वदोनि म्हणे एकाक्षरब्रह्म । स्वनाममहिमा पुरुषोत्तम । एकाक्षर ब्रह्म म्हणतां सूचवी ॥ ९९९ ॥ कीं ओंकारीं एकचि अक्षर । म्हणूनि हें ब्रह्म एकाक्षर । तेव्हां कृष्णनाम द्व्यक्षर । ब्रह्मरूप तेंही ऐसें सूचवी. ॥ ६०० ॥ कीं ओंकारही बोले निगम । निगमचि बोले कृष्णनाम । हें एकाक्षर तेव्हां द्व्यक्षर ब्रह्म । कृष्णनामही विराजे श्रुतिशिरीं. ॥ ६०१ ॥

श्रुति—'उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।'

श्रुत्यर्थ श्रुतीचा असो । कारण कृष्णनाम उपनिषदीं दिसो । आणि भावार्थ ऐसा गवसो । कीं द्व्यक्षरब्रह्म कृष्णनाम ॥ ६०२ ॥ आतां प्रणव नव्हे नाम । कोणी म्हणतील यालागीं पुरुषोत्तम । सप्तदशीं बोलेल सर्वोत्तम । कीं 'ॐ तत् सत्' हें त्रिविध नाम । ब्रह्मा सगुणाचें. ॥ ६०३ ॥ एकाक्षर ब्रह्म येथें । कीं ज्या नामीं जितकीं अक्षरें जेथें । तें तितकिया अक्षरांचें तेथें । ब्रह्म अक्षररूप बोलावें. ॥ ६०४ ॥ कोणी म्हणतील वेदब्रह्म । तें गीतेंत जें एकाक्षरब्रह्म ।

त्याचा अर्थ एकाक्षर निगम। तरी हें उत्तम त्याहुनी. ॥ १०५ ॥ कीं **'वेदो-नारायणः साक्षात्'** म्हणोनी। हें प्रमाणसिद्ध यावरूनी । ब्रह्मरूप वेदरूप महिमे दोन्ही । प्राप्त जाले नामातें. ॥ १०६ ॥ कीं एकाक्षर वेद ओंकार। कृष्णनाम हरिनाम वेदद्वयक्षर । अनंतनाम वेदत्र्यक्षर । निगमचतुरक्षर नारायण. ॥ १०७॥ कोणी म्हणती प्रथम। प्रणव जाला तोचि एकाक्षरब्रह्म। तरी पद्मनाभ प्रथम पुरुषोत्तम । तोचि ब्रह्मरूप आणि काय कृष्ण नव्हे? ॥ १०८ ॥ फटकाळ जैसे हे बोल । तैसाच बोल हाही फोल । भावार्थ टाकूनि खोल। कां वरिच्यावरी उडावें? ॥ १०९ ॥ कोणी उपदेशूनि ओंकार। सांगती ब्रह्मविद्यासार। प्रणवार्थ तदनुसार। वाखाणिती. ॥ ११० ॥ तरी गायत्री ब्रह्मचि सारी। नारायण वासुदेव इत्यादि नामांतरीं। ब्रह्मसाक्षात्कार होय यापरी। नसती अर्थ काय ! ॥ १११ ॥ नर जीव अंश प्रतिबिंब। नारें जड-तत्त्वें त्यांचा त्यांस अवलंब। आश्रय अधिष्ठान बिंब। अनुभव नारायणपणाचा ये रीती. ॥ ११२ ॥ मंत्र संन्यासी यांचा ओंकार । तिहीं त्याचा वाढविला बडिवार। पाहतां अनुभवप्रकार । कोठें नसे. ॥ ११३ ॥ व्यतिरेकें कळे निःशब्द। तें प्रणव नव्हे अथवा वेद । अन्वयें सर्व अभेद । तेथें प्रणवचि काय एकला? ॥ ११४ ॥ आतां लोकवाणी बंध करी। वेदवाणी बंध हरी। त्यांत प्रणव थोर तरी । कीं तें नाम ब्रह्माचें. ॥ ११५ ॥ ज्यास न कळे ब्रह्म। आणि संन्यास घेतला परम। त्यास एकचि अक्षरब्रह्म । थोर सांगितलें सर्वांत. ॥ ११६॥ जडचैतन्यविवेक। प्रणव न सांगतां व्यतिरेक । उपदेशिला अद्वितीय एक। न कळे काय शिष्यासी. ॥ ११७ ॥ तैसाच अन्वय। अलंकार जैसा सुवर्णमय। तैसें कार्य कारणचि हेंही काय । विना प्रणव न कळे शिष्यासी. ॥ ११८ ॥ एवं च संन्यासी याचा हा मंत्र । तिहीं थोर केला प्रणव मात्र। पाहतां हरिनाम सर्वत्र । वेदीं तितकें ब्रह्मरूप. ॥ ११९ ॥ हें सुचवाया पुरुषोत्तम। म्हणावें जें उगेंचि अक्षरब्रह्म। तें एकाक्षरब्रह्म। म्हणुनी येथें बोलिला. ॥ १२० ॥ असो हें बोलतां फार । ग्रंथ वाढेल अपार। प्रस्तुत बोले सर्वेश्वर । प्राणायाम अंग योगाचें. ॥ १२१ ॥ त्यास अंतरंग ओंकार। त्याचा वर्णिला बडिवार । कीं त्याचा करितां उच्चार । मातें स्मरे. ॥ १२२ ॥ सिंहावलोकनन्यायें। प्राणायाम येथें देवरायें। सूचविला कीं धनं-

१. मनुष्यसमुदाय.

जयें । प्रथम अभ्यास हाही समजावा. ॥ १२३ ॥ कीं सोळा प्रणवीं पूरक । आणि बत्तिसां प्रणवीं रेचक । चौसष्ट प्रणव होती तो कुंभक । प्राणायाम एक हा ऐसा. ॥१२४॥ अभ्यासें समीर । राहों लागे स्थिर । द्विगुण त्रिगुण इत्यादि सधीर । प्राणायाम योगी वाढविती. ॥ १२५ ॥ द्विगुण करितां रेचक । द्विगुण करावा पूरक । द्विगुण धरावा कुंभक । द्विगुण ऐसा प्राणायाम हा. ॥ १२६ ॥ ऐसा त्रिगुण चतुर्गुण । प्राणायाम करिती योगनिपुण । जों जों वाढे तों तों प्राण । अंतर्मुख होतसे. ॥ १२७ ॥ गुदद्वाराचपासीं । मूळाधार तेथें प्राणासीं । स्थिरता तों ब्रह्मरंध्रासी । जावयासि मार्ग होतसे. ॥ १२८ ॥ जैसा लागतां वारा । वाळोनि चिखलाचा थारा । मोकळा होतो मार्ग सारा । ये रीती. ॥ १२९ ॥ वेळू जैसा पोकळ । परि कांडोकांडीं ग्रंथी पुष्कळ । तैसीं चक्रें सकळ । ब्रह्मरंध्रपर्यंत. ॥ १३० ॥ लोहशलाकेंकरूनी । जैसीं कांडीं भेदूनी । मार्ग करिती तैसा भरोनी । प्राण षट्चक्रें भेदितो. ॥ १३१ ॥ तो क्रम पूर्वीं दाविला । हा उपाय बोलतां राहिला । तो स्मरणप्रसंगें बोलिला । सूचविला प्रणव उच्चारें करूनी. ॥ १३२ ॥ कीं करितां प्राणायाम । षट्चक्रमार्ग होतो सुगम । आणि आपलें स्मरण परम । प्रणवाच्या करितां आवृत्ती. ॥ १३३ ॥ नाकपुडी डावी धरी । पूरक उजविया रंध्रें वारा भरी । सोळा संख्या आवृत्ति जोंवरी । ओंकाराच्या. ॥ १३४ ॥ दोहीं पुटांसहित घ्राण । धरितां मूळाधारीं कोंडे प्राण । त्यास म्हणती योगनिपुण । कुंभक म्हणोनी. ॥ १३५ ॥ प्रणवाचिया आवृत्ती । चौसष्टी जेव्हां होती । त्यास कुंभक म्हणती । योगशास्त्रीं. ॥ १३६ ॥ धरूनि उजवी नाकपुडी । डावेवाटे हळु हळु वारा सोडी । प्रणवाच्या आवृत्ति मांडी । बत्तीस तेव्हां. ॥ १३७ ॥ तो प्रणव एकाक्षरब्रह्म । त्यातें जपत साधकोत्तम । मातें स्मरे म्हणे पुरुषोत्तम । या भावें करूनी. ॥ १३८ ॥ प्राण ब्रह्मरंध्रपर्यंत । जायास उपाय हा अत्यंत । स्मरणप्रसंगें भगवंत । सिंहावलोकनें हें वदे. ॥ १३९ ॥ येथें टीकाकार इतर । अर्थ हा प्राणायामपर । न करिती म्हणती सर्वेश्वर । म्हणतो जपत ओंकार मातें स्मरतो म्हणोनी. ॥ १४० ॥ तरी ओंकार एकाक्षर । जपत स्मरत मातें नर । हें पूर्वार्धीं बोलोनि दामोदर । गति बोलतो उत्तरार्धें. ॥ १४१ ॥ कीं ऐसा जपत मातें स्मरत । जो देह सोडोनि असे ज्यांत । तो परमगतीतें असे पावत । दोहीं अर्धीं दिसतसे अर्थ हा. ॥ १४२ ॥ आणि याहूनी पूर्वश्लोकीं ।

१. शलाका=सळई.

बोलोनी प्राण मस्तकीं । या श्लोकीं म्हणतो कीं । प्रणव उच्चारित स्मरत जातो म्हणोनी ॥ ६४३ ॥ तेव्हां प्राण चढला मस्तकावरी । राहिल्या परा पश्यंती मध्यमा वैखरी । प्रणव उच्चार त्याउपरी । घडे कैसा. ॥ ६४४ ॥ प्राण भेदूनि चक्रें साही । मस्तकासि जातां तळीं देहीं । प्राणचि जेथवां नाहीं । उच्चार करी कोण तेव्हां ? ॥ ६४५ ॥ तैसेंचि पूर्वश्लोकीं पूर्वार्धीं । मन हृदयांत बोलोनि उत्तरार्धीं । प्राण मस्तकीं म्हणे हेही प्रसिद्धी । ऐसीच टीकेंत वर्णिती. ॥ ६४६ ॥ हेही गोष्टी अघटित । कीं प्राण तेथें मन निश्चित । प्राणमनाचें बंधन असे अत्यंत । प्रसिद्ध वेदीं पुराणीं योगींही. ॥ ६४७ ॥ येथें पुढील बोलोनि योगगती । सांगे मागील साधनरीती । सिंहावलोकनन्यायेंच **श्री**पती । सिद्धि बोलोनि साधनें बोलतो. ॥ ६४८ ॥ प्राण मस्तकास नेती । ते भूमीं-तही पुरोनि घेती । ऐशा समाधींत कोणे रीती । उच्चार करील ओंकाराचा. ॥ ६४९ ॥ नवनीतादि मर्दन । करूनि समाधि त्याचा जन । उतरिती ऐसिया समयीं मन । कैंचें हृदयांत कैंचा प्रणवोच्चार? ॥ ६५० ॥ समाधि न म्हणावा तैसा । तरी मस्तकीं प्राण चढला कैसा ? । आणि **'आस्थितो योगधारणां'** ऐसा । श्रीकृष्णही कां म्हणे ? ॥ ६५१ ॥ ज्ञानयोगधारणा म्हणावी । तरी सर्वद्वारें कां कोंडावीं ? । एवं च इतर क्लिष्टकल्पना सांडावी । बोलावी हठयो-गधारणाच हे. ॥ ६५२ ॥ प्रणवोच्चार करीत । प्राण मस्तकीं ठेवूनि असे जात । हा अर्थ येथें विरुद्ध अत्यंत । बोलतां नये. ॥ ६५३ ॥ येथें सिंहाव-लोकनन्यायें । प्राणायामचि सांगतो म्हणावा निश्चयें । कीं मस्तकीं प्राण जा-वयाचें धनंजयें । प्राणायामसाधन समजावें हा भाव. ॥ ६५४ ॥ आतां असो हे खटपट । जे विवेकी ते समजतील नीट । विरुद्धार्थ निपट । कैसा अंगी-कारावा. ॥ ६५५ ॥ योगधारणा धरूनी । मस्तकीं प्राण ठेवुनी । पुढें काय करितो तें उत्तरार्धें करूनी । बोलोनि बोलतो गति त्याची. ॥ ६५६ ॥

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

मस्तकीं प्राण ठेवुनी । असे ऐसें पूर्वश्लोकेंकरूनी । बोलिलों आतां ऐसा जो प्रकर्षेंकरूनी । देह सोडोनि जातसे ॥ ६५७ ॥ तो परमा गतीतें । पावतो म्हणूनि भगवंतें । ब्रह्मरंध्र भेदूनि जातो गतीतें । सूचविलें हेंही ॥ ६५८ ॥ कीं कोंडी द्वारें सकळ । हें पूर्वींच बोलिला मेघनीळ । आणि प्रयाति म्हणजे जातो करूनि प्रकृष्टबळ । ऐसें येथें बोलिला ॥ ६५९ ॥ भाव कीं मस्तकीं वारा यथेष्ट । कोंडितां बळ करूनि प्रकृष्ट । जें दशमद्वार बाळपणीं स्पष्ट ।

दिसे तें फुटे बळें प्राणाच्या. ॥ १६० ॥ यालागीं कीं मस्तकीं प्राण शिरे । तो इतरांच्या प्रयासें उतरे । तो स्वयें मस्तकींहूनि न फिरे । समाधी उतरिती लोक त्याचा. ॥ १६१ ॥ ज्यास करणें काळवंचना । 'तो दशमद्वार भेदूनि जाईना । हा ज्ञानवंत यास वासना । परमागतीची. ॥ १६२ ॥ म्हणूनि दशमद्वार पवित्र । ज्यावरी असे चर्म मात्र । तें भेदूनि सोडोनि गात्र । परमागतीतें पावतो. ॥ १६३ ॥ तो सत्यलोकास जातो । तेथें ध्यानयोगातें दृढ करितो । मग ब्रह्मा चतुर्मुख जेव्हां मुक्ति पावतो । मुक्ति पावतो हाही तेव्हां. ॥ १६४ ॥ होईल हें पुढें स्पष्ट । याच्या जावयाची वाट । उत्तरायण शुक्लगति उत्कट । पुढें प्रसंगें भगवंत बोलेल. ॥ १६५ ॥ कीं ज्ञानी आत्मज्ञ खरा । परि आत्मयोग साधिला नाहीं बरा । तरी कष्टेंकरूनि मस्तकासी वारा । नेऊनि बांधिली मोट वायूची. ॥ १६६ ॥ ज्ञानावांचूनि नाहीं मोक्ष । यासि तो मोक्ष बोलिला अंबुजाक्ष । म्हणूनि आत्मज्ञ मानवापरी दक्ष । हठयोगी जैसा तैसा आत्मयोगी न म्हणवे. ॥ १६७ ॥ जो पक्क आत्मज्ञानी सुजाण । प्रारब्ध सरतां त्याचे प्राण । न निघती समुद्रीं लवण । लय पावती तैसे स्वरूपीं श्रुति म्हणे. ॥ १६८ ॥

श्रुति—'न तस्य प्राणा उत्क्रामंति इहैव स विलीयते ।'

श्रुत्यर्थ—प्राण त्याचे न निघती । येथेंचि लय पावती । ऐसें स्पष्ट बोले श्रुति । तेणें मस्तकीं प्राण कां न्यावा ? ॥ १६९ ॥ ब्रह्म मस्तकींच त्यास । तेव्हां देह सारा पडला काय ओस ? । स्वदेहासह चराचर जयास । ब्रह्मचि दिसे. ॥१७०॥ तो कां सर्व द्वारें कोंडी ? । कां तो योगधारणा मांडी ? । अखंडत्व ज्याला अखंडीं । अखंड बाणे. ॥ १७१ ॥ एवं च पक्कज्ञानी असता । तरी या खटपटीतें न झोंबता । तेव्हां तो मानिजेता । कीं सद्यचि पावलों मुक्तीतें. ॥ १७२ ॥ अथवा ज्ञानी आणि भक्त । असतां सगुणचरणीं अनुरक्त । तरी देह सोडितां ध्यानयुक्त । सगुणमुक्तीतें पावता. ॥ १७३ ॥ कीं जो जें सर्वदा स्मरे । तें त्यास देहावसानीं स्फुरे । एवं सगुणभक्त ज्ञानी बरे । ते सगुणस्मरणें कृतकृत्य. ॥ १७४ ॥ त्यांसही मुक्ति तत्काळ । ज्यांस ज्ञानभक्तीचा सुकाळ । त्यांच्या दृष्टीस फटकाळ । हठयोग हा. ॥ १७५ ॥ ते जरी हठयोग जाणती । तरी न अनुष्ठिती या योगरीती । प्रारब्ध सारायातेंच जिती । देह ज्यांचे. ॥ १७६ ॥ ते आत्मत्वें कृष्णचरण । स्मरती अंतीं तेंचि स्मरण ।

भगवद्रूप ज्यांचें अंतःकरण । [१]भृंगकीटन्यायें जितांचि. ॥ १७७ ॥ एवं मोक्ष निर्गुण । त्यांत सद्यमुक्ती पावती पक्क निपुण । त्यांचें देह त्यजूनि उत्क्रमण । हठयोगें बोलिलें. ॥ १७८ ॥ यासही कैवल्यमोक्ष। कीं नव्हे भक्तियोगीं दक्ष । ज्ञानी अपक्क होऊनि धरिला पक्ष । हठयोगाचा. ॥ १७९ ॥ ब्रह्मरंध्र भेदूनि गेला । पुन्हा जन्म न घडे त्याला । आणि पक्कज्ञानी नाहीं जाला । म्हणूनि मुक्तिही न घडे तत्काळ. ॥ १८० ॥ जन्म योगभ्रष्टास मागुतीं । मागें बोलिला जगत्पती । यालागीं कीं ब्रह्मरंध्र भेदूनि हे गती । तो नाहीं पावला. ॥ १८१ ॥ जाय ब्रह्मरंध्र भेदूनी । तो नये पुन्हा परतोनी । परंतु मोक्षज्ञानावांचूनी । न घडे सर्वथा. ॥ १८२ ॥ यालागीं हा ज्ञानी । परंतु अपक्क म्हणोनी । गेला ब्रह्मरंध्र भेदूनी । ब्रह्मलोका. ॥ १८३ ॥ तो दों परार्धांचे अंतीं । ब्रह्मयासह पावेल कैवल्यगती । ऐसे अनेक असती । ब्रह्मलोकीं. ॥ १८४ ॥ ते ब्रह्मयाचा दिवस आणि रजनी । मोजिती मोक्षप्रतीक्षा करूनी । सत्यलोकीं असती म्हणोनी । पुढें चतुर्थश्लोकीं बोलेल. ॥ १८५ ॥ **'तेऽहोरात्रविदो जनाः'** म्हणोनी । चतुर्थश्लोकेंकरूनी । बोलेल भगवंत त्यावरूनी । गति याची एथें ऐशी वदावी. ॥ १८६ ॥ ये विषयीं श्लोक । या पुढेंचि बोलणार उत्तमश्लोक । परि आयकोनि याचे कष्ट आत्यंतिक । झणी शंकेल अर्जुन. ॥ १८७ ॥ कीं ब्रह्मरंध्र भेदिल्यावीण । मोक्ष नव्हे सगुण अथवा निर्गुण । म्हणूनि व्याकुळ अंतःकरण । झणी होय आपल्या भक्ताचें. ॥ १८८ ॥ म्हणूनि भक्तास आपण । सुलभ आणि सुलभत्व लक्षण । बोलतां प्रकरण । वाढेल श्लोकत्रयपर्यंत. ॥ १८९ ॥ म्हणूनि **'तेऽहोरात्रविदो जनाः'** । ऐसें चतुर्थश्लोकीं या अनुसंधाना । योजूनि बोलेल प्रस्तुत स्वजना । सुलभ आपण हें बोलतो या श्लोकीं. ॥ १९० ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

अगा ! जडभाग तितका अन्य । अन्य नव्हे आत्मा चैतन्य । तथापि जडातरंगीं धन्य । त्या चित्समुद्रातें देखती. ॥ १९१ ॥ ज्या चित्तें हा अनुभव । त्या चित्तास अनन्यवैभव । ऐसें चित्त ज्याचें तो मानव । अनन्यचेता

---

१. भृंग हा कीटकाला (आळीला) आपल्या घरांत आणून ठेवून वरचेवर तिला टोंचितो, त्यामुळें त्या कीटकाचें सारखें लक्ष त्या भृंगाकडे लागून तो तत्स्वरूप म्हणजे भृंगच होतो असा समज आहे. अलीकडचा समज असा आहे की तो भृंग त्या कीटकाच्या अंगांत आपलीं अंडीं ठेवितो आणि त्यांतून पुढें भृंग होतात.

म्हणावा. ॥ ६९२ ॥ ऐसा अनन्यचेता सर्वदा । स्मरे नित्य मज मुकुंदा । निर्गुण ज्ञानी आणि चरणारविंदा । स्मरे माझिया. ॥ ६९३ ॥ पार्था! मी श्रीवल्लभ । त्यास अत्यंत सुलभ । त्याला मोक्ष नसे दुर्लभ । सुलभ मोक्षस्वरूप मी जेव्हां. ॥ ६९४ ॥ होऊनि दुर्लभ आत्मज्ञान । जे मोक्षार्थ मांडिती इतर साधन । त्यांस दुर्लभ मी जगजीवन । म्हणूनि मोक्षकष्टें तयांसी. ॥ ६९५ ॥ होऊनिही ज्ञानी । मातें त्या अनन्यचित्तेंकरूनी । स्मरे त्यास न उरती दोनी । एक मी आणि एक मोक्ष. ॥ ६९६ ॥ चित्त चैतन्य जालें । तेव्हांच निर्गुणात्मत्वें धालें । स्मरतां मातें त्यालाचि आलें । मद्रूपत्व अर्जुना! ॥ ६९७ ॥ चित्ता चित्स्वरूपत्व स्फुरे । तेव्हां अनन्यत्वें तें नुरे । मग मज सगुणातें स्मरे । चित्प्रकाशें मदाकार होउनी. ॥ ६९८ ॥ कां त्याणें निरोधावीं द्वारें । कां मस्तकास न्यावें वारें । देह पडतां माझिया आकारें । शुद्धसत्व उरे तें चित्त. ॥ ६९९ ॥ आत्मा तरी जगद्व्यापक । मद्रूप चित्त मदात्मक । देह पडतां हेंचि कौतुक । दिसों लागे अनायासें. ॥ ७०० ॥ ज्ञानींच होय पूर्वी बोलिला जो तोही । परंतु ज्ञानयोगीं प्रयत्न केला नाहीं । प्राणनिरोधप्रवाहीं । क्रमिलें आयुष्य. ॥ ७०१ ॥ हा नित्ययुक्त योगीं । चित्त नित्य चैतन्यसंयोगीं । आणि मातें स्मरे यालागीं । त्यास मी सुलभ अत्यंत. ॥ ७०२ ॥ अनन्यचित्त सतत । आणि नित्यशः मातें स्मरत । **'सतत,' 'नित्य'** या दों शब्दीं भगवंत । दोन्ही सूचवी. ॥ ७०३ ॥ अनन्यचित्त सतत । सतत म्हणजे सर्वदा अनन्यचित्त । आणि नित्यशः मातें असे स्मरत । नित्यशः म्हणजे प्रतिदिनीं. ॥ ७०४ ॥ नित्यशः म्हणजे नित्य नित्य । म्हणजे प्रतिदिनीं अगत्य । जैसें प्रतिमादिपूजाकृत्य । तैसा प्रतिदिनीं ध्यातो मातें हा भाव. ॥ ७०५ ॥ म्हणजे विश्व भगवद्रूपें । लक्षितो अनन्यचित्स्वरूपें । या अनुभवाच्या प्रतापें । अनन्यचित्त सतत सर्वकाळीं. ॥ ७०६ ॥ आणि नित्य नित्य प्रतिदिनीं । ध्यानीं श्रवणीं कीर्तनीं । नित्यशः स्मरे मातें म्हणोनी । सूचवी भाव. ॥ ७०७ ॥ सतत म्हणजे अखंड । अनन्यत्वीं चित्तास न पडे खंड । कीं सगुणभजनही करी उदंड । तरी अनन्यत्व खंडेना. ॥ ७०८ ॥ कीं भगवद्रूप सगुण । तद्रूपें चित्त आपणातें आपण । कल्पी आत्मप्रकाशें निपुण । अनन्यत्वेंचि चित्त तें. ॥ ७०९ ॥ आत्मप्रत्ययाविण । चित्त काय कल्पूं शकेल सगुण । सुवर्णमूर्तीविना सुवर्ण । सिद्धचि नव्हे. ॥ ७१० ॥ सुवर्णें सुवर्णमूर्ति जाली सिद्ध । सुवर्णावांचूनि न दिसे हेंही प्रसिद्ध । आंत बाहेर अवघें समृद्ध । सोनेंचि तें. ॥ ७११ ॥ तैशी आत्मप्रकाशाविना । कल्पनाचि चित्ताची घडेना । कल्पिली मूर्ति अनुभवा

येना । आत्मप्रकाशावांचूनीं. ॥ ७१२ ॥ ऐसा स्मरे नित्य सगुण । तरी अनन्यत्वाची न तुटे खूण । अखंड अनन्यचित्तें ऐसा निपुण । आणि नित्य नित्य स्मरे सगुणही. ॥ ७१३ ॥ ऐसा योगी नित्ययुक्त । आणि सगुणभजनेंकरूनि भक्त । तो देह असतांचि मुक्त । जेव्हां सुलभ भगवंत ऐसा. ॥ ७१४ ॥ परंतु प्रारब्धाचा देह । सकळ दुःखाचें गृह । अशाश्वत पडणार । निःसंदेह कर्मफळ पूर्वील भोगवी. ॥ ७१५ ॥ म्हणूनि तो पडल्यावरी । मज पावणें हे एक उरी । तो मज पावे तदुपरी । कानीं न पडे कर्मदेहवार्ताही. ॥ ७१६ ॥ याकारणें आपणातें । पावलियावरी तयातें । पुन्हा या दुःखरूपा कर्मलोकातें । येणेंचि न घडे म्हणतसे या श्लोकीं. ॥ ७१७ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

अगा ! पावोनियां मातें । पुन्हा न पावती जन्मातें । मद्रूप होऊनि ज्यांतें । असणें मजसमीप. ॥ ७१८ ॥ उपशब्दें समीप ऐसा अर्थ । दावूनि सगुणमोक्षभावार्थ । येथें दावी समर्थ । निर्गुणमोक्ष चरणीं चौथिया. ॥ ७१९ ॥ **'संसिद्धिं परमां गताः'** म्हणोनी । परमा सिद्धीतें पावले येणेंकरूनी । कैवल्यनिर्गुणमोक्ष सूचवुनी । हठयोगियाहूनि उभयगतिश्रेष्ठत्व वर्णितो.॥७२०॥ कीं पावोनि मातें सगुणातें । आणि परम संसिद्धीतें पावले त्यांतें । पुनर्जन्म नाहीं या उभयांतें । जें पुनर्जन्म गृह दुःखाचें. ॥ ७२१ ॥ मातें म्हणिजे सगुणातें । येथें कोणी म्हणतील हेंही निर्गुणातें । म्हणूनि योजी उपशब्दातें । उप म्हणिजे समीप ॥ ७२२ ॥ निर्गुणीं निर्गुणचि उरे । तेथें दूरत्व अथवा समीपत्व न स्फुरे । सायुज्यमोक्षीं न शिरे । अर्थ उपशब्दाचा. ॥ ७२३ ॥ सामीप्य सारूप्य सालोक्य गती । उपशब्दें सूचवी श्रीपती । कीं वैकुंठ आणि वैकुंठाचा पति । दोन्ही एक. ॥ ७२४ ॥ जैसे रामकृष्णादि अवतारदेह । नगराकार रूप तेंही निःसंदेह । परि नगराकारीं न वसे स्नेह । उपासकांचा. ॥ ७२५ ॥ म्हणूनि रामकृष्णादि अवतार । ध्याती हेचि भगवदाकार । जन्मकर्में दिव्यें परि मनुष्यानुसार । गोड मनुष्यां लागती. ॥७२६॥ म्हणूनि हे अवतार । जनास वाटती भगवदाकार । वैकुंठनगर स्वयें सर्वेश्वर । शास्त्रसिद्ध आणि अनुभवी जाणती. ॥७२७॥ हे त्रिगुणरचना । भगवद्रूपावीण असेना । तथापि हे त्रिगुणकल्पना । अनादि [१]जीवकर्मभोगार्थ. ॥ ७२८ ॥ त्यांतचि भगवदवतार । [२]मुक्तिप्रद भगवदाकार ।

---

१. जीवाच्या कर्मांच्या भोगाकरितां. २. मुक्ति देणारा.

आणि मुक्तिरूप सर्वेश्वर । अनादि वैकुंठरूप स्वयें प्रगटतो. ॥ ७२९ ॥ एवं च वैकुंठातें पावला । ऐक्य आणि समीपत्वही त्याला । त्यांत कोणास सामीप्य मोक्ष बोलिला, । कोणास सारूप्य सालोक्य. ॥ ७३० ॥ त्यांत वैकुंठनाथाचें रूप । सामीप्य म्हणिजे त्यासमीप । वैकुंठलोकही भगवत्स्वरूप । तेव्हां समीपत्व हें सकळांसही. ॥ ७३१ ॥ वैकुंठनाथसमरूप[1] । वैकुंठीं त्यास म्हणती सारूप्य । तें वैकुंठही भगवत्स्वरूप । तेव्हां समीपत्व त्यासही. ॥ ७३२ ॥ वैकुंठींच वैकुंठाकार स्थळ । ज्यांत वैकुंठरचना सकळ । मुक्त तेथें नांदे जाणों केवळ । नित्यमुक्त वैकुंठनाथचि नांदतो. ॥ ७३३ ॥ हा सालोक्यमोक्ष बोलिला । तोही समीपचि पावला । कीं वैकुंठीं त्याला । तें वैकुंठचि वैकुंठनाथ तो. ॥ ७३४ ॥ उपशब्दें ऐसें सूचवुनी । **'संसिद्धिं परमां गताः'** यावरूनी । निर्गुण कैवल्यमोक्ष बोलोनी । पुनर्जन्म नाहीं म्हणूनि बोलतो. ॥ ७३५ ॥ या दोहीं मोक्षांस पावले । ते महात्मशब्दें थोर केले । कीं महा थोर अत्यंत जाले । आत्मे म्हणिजे चित्तें जयांचीं. ॥ ७३६ ॥ **'यो वै भूमा तत्सुखं'** हे श्रुती । म्हणे जो भूमा[2] त्यास सुख म्हणती । ज्यास आदि मध्य अंत नसती । तो भूमा अनंत तोचि आनंद. ॥ ७३७ ॥ महाशब्दें भूमा । चित्तास म्हणावें आत्मा । तदाकार चित्तें अनुभविती तो महिमा । महात्मशब्दें ते पुरुष. ॥ ७३८ ॥ एवं च देहपतनपर्यंत । आनंद ऐसा अत्यंत । यावरूनी सूचवी भगवंत । कीं थोर त्या हठयोगियापरीस हे. ॥ ७३९ ॥ कीं हे पावले शाश्वत । पुन्हा जन्मदुःखालय[3] अशाश्वत । न पावती म्हणे यावरूनि भगवंत । ब्रह्मलोकगति त्यांची अशाश्वत ऐसें सूचवी. ॥ ७४० ॥ कीं हे ज्ञानी दक्ष । सद्यचि पावले मोक्ष । तो ज्ञानी परि धरूनि हठयोगपक्ष । ब्रह्मलोकास पावला. ॥ ७४१ ॥ तो ब्रह्मलोक आणि ब्रह्मा । होतां त्यांच्या शतवर्षांची सीमा । नाश पावती या साधकोत्तमा । मोक्ष तेव्हां जरी होणार. ॥ ७४२ ॥ मुक्ति होय तोंपर्यंत । सत्यलोकीं दिवस मोजित । गति पावोनि अशाश्वत । असावें तेणें. ॥ ७४३ ॥ म्हणूनि नश्वर गती । म्हणावें हठयोगी पावती । या भावें सर्व जगत्पती । श्लोकद्वय बोलतो. ॥ ७४४ ॥ आणि इतरदेवतोपासक । त्या त्या देवांचेच पावती लोक । परंतु न चुके पुनर्जन्म शोक । प्रसंगें हेंही सूचवी या श्लोकीं. ॥ ७४५ ॥

---

१. विष्णूसारखें रूप. २. श्रेष्ठत्व. ३. जन्म व दुःख यांचें घर.

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

अगा ! ब्रह्मयाचें भुवन । सत्यलोक ज्याचें [1]अभिधान । तें धरूनि जें जें स्थान । ज्या ज्या ब्रह्मादिदेवांचें. ॥ ७४६ ॥ अर्जुना! हे लोक सकळ । थोरा थोरा पुण्याचें फळ । तथापि पुनरावृत्तिशीळ । जे पावले पुन्हां जन्मलेच ते. ॥ ७४७ ॥ हे गोष्टी आयकोनी । शंकित जाला अर्जुन मनीं । ऐसाच वैकुंठही लोक म्हणोनी । शंका उपजली. ॥ ७४८ ॥ कीं लोक मात्र जितका । पुनरावृत्ति देणार तितका । तेव्हां पुनरावृत्तीचा ढका । वैकुंठवासीं यासही. ॥ ७४९ ॥ हा अर्जुनाचा भाव । जाणोनियां देवाधिदेव । संदेह निरसे ऐसें वासुदेव । उत्तरार्धें बोलतो. ॥ ७५० ॥ कीं मातें पावोनि कुंतीसुता ! । पुनरावृत्तीची वार्ता । कामीं पडे हें न घडे तत्त्वता । कीं लोक माझा तो मीच हा भाव. ॥ ७५१ ॥ सकळ लोक आणि लोकपती । मीच स्वयें जगत्पती । परि ते लोकपाळ मानिती । कीं आम्हीं धनी या लोकांचे. ॥ ७५२ ॥ कीं गुण अविद्यामय । ते लोक हा निश्चय । मी ईश्वर अद्वय । मीच माझा लोक मज वाटे. ॥ ७५३ ॥ जे ऐसे मद्रूप होती । तेचि त्या लोकातें पावती । वैकुंठ अपुनरावृत्ति गती । यालागीं बोलतों अर्जुना! ॥ ७५४ ॥ मातें म्हणतां हा भाव । एथें सूचवी देवाधिदेव । एथेंही उपशब्द देव । पूर्वोक्त भावें बोलतो. ॥ ७५५ ॥ कीं मातें म्हणतां मी निर्गुण । त्या मातें पावती म्हणतो सगुण । ऐसें ह्मणी कोणी शब्दनिपुण । बोलती एथें. ॥ ७५६ ॥ म्हणोनि म्हणतां उप । अर्थ याचा समीप । तेव्हां मी वैकुंठनगररूप । त्या मातें ऐसें सूचवी. ॥ ७५७ ॥ वैकुंठ माझें स्वरूप । तेथें जे असती पावोनि मद्रूप । तितकेही मजसमीप । हें उपशब्दें सूचवी. ॥ ७५८ ॥ आणि या प्रकरणींच पुरुषोत्तम । यापुढें जो श्लोक पंचम । तेथें म्हणेल कीं **'तद्धाम परमं मम'** । आधीं **'यद्गत्वा न निवर्तंते'** म्हणोनी. ॥ ७५९ ॥ ज्यास [2]अव्यक्त [3]अक्षर म्हणती । ज्यास म्हणती [4]परमगती । ज्यातें पावोनि न परतती । तें परम धाम गृह माझें ऐसें बोलेल. ॥ ७६० ॥ तो अव्यक्त अक्षर आपण । तोचि धाम आपलें म्हणे हे एथें खूण । सूचवी सर्वज्ञ निपुण । जें मातें म्हणूनि या श्लोकीं बोलिला. ॥ ७६१ ॥ ऐसें ज्या पंचम श्लोकीं । त्यासही कोणी म्हणतील कीं । सगुणाचें धाम निर्गुण इतकी । गोष्टी तेथें बोलतील. ॥ ७६२ ॥ म्हणूनि

---

१. नांव. २. अगोचर. ३. अविनाश. ४. ज्या गतीस पोंचल्यावर पुनः जन्म येत नाहीं ती.

त्याही पुढें श्लोक । तेथें ऐसें बोलेल उत्तमश्लोक । कीं **'तद्धाम परमं मम'** म्हणजे वैकुंठलोक । अर्थ हाचि सिद्ध होय. ॥ ७६३ ॥ **'पुरुषः स परः पार्थ । भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया'** ऐसें समर्थ । बोलेल याचा विशदही अर्थ । होईल पुढें ते स्थळीं. ॥ ७६४ ॥ एवं च पावेल मातें । हें म्हणे वैकुंठलोकातें । कीं जो पावला त्यातें । पुनर्जन्म न घडे. ॥ ७६५ ॥ कीं वैकुंठनाथ आणि वैकुंठवासी । चिद्रूपचि वैकुंठ वाटे इतकियांसी । मातें पावे म्हणूनी अर्जुनासी । आणिका गहनभावेंही बोलिला. ॥ ७६६ ॥ कीं वैकुंठीं स्थळें दोनी । मुक्तस्थळ अमुक्तस्थळ म्हणोनी । मुक्तस्थळास भक्त ज्ञानी । जाती न परतती ते पुन्हा. ॥ ७६७ ॥ ज्यांस नसोनि आत्मज्ञान । तीव्र घडलें सगुणध्यान । होतां देहा[1]वसान । तेंचि आठवे. ॥ ७६८ ॥ जो जें स्मरे देहावसानीं । तो तेंचि रूप पावे म्हणोनी । याच अध्यायीं स्वमुखेंकरूनी । मागें श्रीकृष्ण बोलिला. ॥ ७६९ ॥ देहावसानीं हरिस्मृति । त्या स्मरणें भगवदाकृति । परि संसारबीज प्रकृति । आत्मयोगें न भाजली ज्ञानाग्नींत. ॥ ७७० ॥ अमुक्तस्थळ त्यांकारणें । तैसेंचि अनादि कल्पिलें नारायणें । तेथें त्यांस भेद स्फुरणें । आपण आणि तो लोक भिन्न म्हणोनी. ॥ ७७१ ॥ तेथें द्वारपाळ जय विजय । त्यांसि अविदित ब्रह्म अद्वय । शाप ज्या दोघांस होय । सनकादिकांचा. ॥ ७७२ ॥ तयांस भेदाचा प्रत्यय । म्हणूनि च्यवले जय विजय । उगेंच वैकुंठ म्हणतां संशय । पुनरावृत्तीचा पडेल. ॥ ७७३ ॥ हा पुराणोक्त त्यांचा इतका परिहार । बोलतां गीता वाढेल फार । म्हणूनि मातें पावती ते न जन्मती मत्पर । इतकेंचि बोले. ॥ ७७४ ॥ कीं अद्वैत अनुभविती भक्त । तेचि त्या वैकुंठींचे मुक्त । ज्यांस न वाटे विभक्त । आपण वैकुंठ वैकुंठनाथही. ॥ ७७५ ॥ जेथें नसे द्वैत[2]स्फुरण । तितकेंचि मी नारायण । आपले दृष्टीनें तों आपण । नव्हे ऐसें कांहीं असेचिना. ॥ ७७६ ॥ म्हणूनि मातें पावले । ते पुन्हा जन्मास नाहीं आले । इतकेंचि भगवंत बोले । वैकुंठ न म्हणे यास्तव. ॥ ७७७ ॥ प्रस्तुतीं हठयोगियांस । साधनीं सांगोनि अति आयास । सिद्धीही जे तयांस । तेही ऐसी जेथूनि पुन्हां परतती. ॥ ७७८ ॥ आतां जे धर्मफळें । ब्रह्मलोकास गेले पुण्यबळें । त्यांतेंचि पुनरावृत्ति काळें । योगिया ऐसिया तों परतणें असेना. ॥ ७७९ ॥ त्यांत हाही हठयोगी । ब्रह्मरंध्र भेदूनि जगीं । पावोनि राहिला मोक्षालागीं । ब्रह्मलोकीं तया. ॥ ७८० ॥ पुनरावृत्ति

---

१. देहसमाप्ति, मृत्यु. २. द्वैताभास, मीतूंपण.

पास नसे । आणि ब्रह्मयासह मुक्ति गवसे । गति तों वाईट न दिसे । हठयोगिया ज्ञानियाची. ॥ ७८१ ॥ तेव्हां ज्ञानी आणि भक्त त्याहुनी । बरे बहुत काय म्हणोनी । हेही शंका या श्लोकेंकरूनी । परिहरितो श्रीकृष्ण. ॥ ७८२॥

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रांतां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

युगें चारि क्रमती । त्यास एक युग म्हणती । ऐसीं सहस्र युगें होती । तो ब्रह्मयाचा दिवस एक. ॥ ७८३ ॥ तैसा युग सहस्रांचा अंत । होय इतका काळपर्यंत । रात्रीही थोर अत्यंत । ब्रह्मयाची. ॥ ७८४ ॥ ऐसे दिवस ऐशा राती । अगा अर्जुना! ते जाणती । जे प्राण मस्तकास नेऊनि जाती । परम गतीतें म्हणूनि तूतें बोलिलों. ॥ ७८५ ॥ याकारणें ते । जनें अगा ! अहोरात्र जाणते । दिवस जाला रात्रि होते । सत्यलोकीं ऐसें जाणती. ॥ ७८६ ॥ ऐसा क्रमतां काळ अत्यंत । होती ब्रह्मयाचीं वर्षें शत । काळाच्या मुखीं तोंपर्यंत । असावें तिहीं. ॥ ७८७ ॥ ऐसिया युगांच्या कोटी । क्रमतां अगा किरीटी! । जेथें त्यांचे देह तो लोक शेवटीं । पडेल दाढेस काळाच्या. ॥७८८॥ जरी त्यांस पुनरावृत्ति नाहीं । असती काळाचिया चपेटियांत तेही । हे वार्ताही नेणती कांहीं । सद्य निर्गुण सगुण मोक्ष ज्यांला. ॥ ७८९ ॥ अगा! जोंवरी काळाच्या प्रवाहीं । तोंवरी त्यांस सुख नाहीं । सुख जें वाटतें कांहीं । तेंही दुःखचि नश्वरत्वें. ॥ ७९० ॥ अहोरात्र जाणती ते । म्हणूनि भगवद्वाणी बोलते । त्यांत पूर्वानुसंधानें दाविते । भावार्थ इत्यादि. ॥ ७९१ ॥ कीं ज्ञानावांचूनि मोक्ष न घडे । तें ज्ञान होऊनि हठयोगाकडे । भरले ते बापडे । ठकले ऐसा हा भाव. ॥ ७९२ ॥ देऊनि हातींचा विडा । तांबूल मागे वेडा । ज्यास होता ज्ञानें मोक्ष रोकडा । तो दाढेंत पडला काळाच्या. ॥ ७९३ ॥ मोजूं लागला दिवस राती । युगसहस्रें ज्यांत जाती । हारवूनि हातींचें मोतीं । खडे मोजूं लागला. ॥ ७९४ ॥ घर पुसत नवरी आली । ते सेजारियास अनुकूल केली । तीस कन्या होईल ते आपली । स्त्री करीन धरिली हे आशा. ॥ ७९५ ॥ ज्ञानें मोक्ष तत्काळ । तो टाकूनि योग फटकाळ । धरूनि मोजूं लागला काळ । ब्रह्मलोकीं मोक्षाकारणें. ॥ ७९६ ॥ योगभ्रष्ट मागें बोलिला । तो याहुनी कोटिगुणें भला । कीं एक जन्म जरी अपक्व वायां गेला । दुसरेच जन्मीं तो सिद्ध. ॥ ७९७ ॥ एवं च हठयोगगती । ज्ञानियांस मागें वदला श्रीपती । 'तेऽहोरात्रविदो जनाः' म्हणूनि मागुती । ते म्हणूनि तेथें पू-

श्लोक दाखविले. ॥ ७९८ ॥ कोणी टीकाकार । हें अनुसंधान पूर्वापर । सोडोनि उगेंच इतर । 'तेऽहोरात्रविदो' म्हणोनी वाखाणिती. ॥ ७९९ ॥ पूर्वी बोलिले असावे । तरी ते म्हणोनि सूचवावे । ज्यास जे मार्गें नसतीच ठावे । त्याणें ते म्हणतां समजावे ते कोण. ॥ ८०० ॥ न अनुसंधान सांपडे । भक्तीकडे भरती बापडे । अनन्यशरणागतांतेंचि ठायीं पडे । यथार्थ अर्थ भगवद्वाणीचा. ॥ ८०१ ॥ इतर देवता पोटीं । भगवद्भक्ति ओंठीं । भक्ति म्हणावी तेथें थोटी । हाता गीतार्थ केंवी लागे? ॥ ८०२ ॥ तत्रापि हठयोगाचा बडिवार । ज्यास मिरवणें वारंवार । त्यास एथें चमत्कार । दृष्टी न पडती.॥८०३॥ हठयोगें पावले सिद्धी । हठयोगें आपल्या केल्या प्रसिद्धी । त्यांस हठयोगेंचि वाटे समृद्धी । मोक्षाची. ॥ ८०४ ॥ असो आतां हा श्लोक जाला । श्लोक दुसरा पुढें आला । तो हा श्लोक कां बोलियेला । तें निमित्त आधीं विचारावें. ॥ ८०५ ॥ ब्रह्मयाचे दिवस आणि राती । जाणती जे पावले ब्रह्मलोकगती । म्हणूनि बोलिला वैकुंठपती । तरी तेथें कोणे रीती दिवस रातीही. ॥ ८०६ ॥ उदय अस्त सूर्याचा नसे । दिनरात्री जाणती ते कैसे । म्हणूनि ऐसें अर्जुन पुसे । तों स्वयेंचि बोलतो या श्लोकीं. ॥ ८०७ ॥

> अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे ।
> रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

अगा! ब्रह्मयाच्या दिवसाचा आगम । होतां सकळां भूतांचा उंगम । प्रकृतीपासूनि होतां अवगम । ते जाणती त्याच्या दिवसाचा. ॥ ८०८ ॥ आगम होतां रात्रीचा । लय होतो भूतांचा । तो रात्रिभाग ब्रह्मयाचा । जाणती ते. ॥ ८०९ ॥ हीं भूतें दिवसा कोठोनि आलीं । आणि रात्रीं कोठें लय पावलीं । जेथूनि उपजलीं तेथें निमालीं । तें काय? ॥ ८१० ॥ ऐसें पुसेल धनंजय । म्हणूनि येथेंचि जगन्मय । हा ब्रह्मयाचा दिनप्रलय । आणि सृष्टिप्रतिदिवसाची हे सांगतो. ॥ ८११ ॥ अव्यक्तापासूनी । व्यक्ति होती म्हणोनी । कारणापासूनि कार्य उपजे हें सूचवुनी । प्रतिदिनसृष्टि सांगतो. ॥ ८१२ ॥ व्यक्ति म्हणजे आकृती । जीपासूनि होती ते प्रकृती । स्वयें आकृतिहीन यालागीं म्हणती । अव्यक्त तीतें. ॥ ८१३ ॥ त्या अव्यक्ततत्त्वप्रकृतीपासूनी । स्थावरजंगमरूपें करूनी । व्यक्ति उपजती म्हणोनी । अव्यक्त कारण व्यक्तीचें. ॥ ८१४ ॥ अव्यक्तापासूनी व्यक्ति होती । तो ब्रह्मयाचा दिवस म्हणती । उपजल्या क्रमें

---

१. इंद्रियागोचर जें तत्त्व म्ह० ब्रह्म त्याच्या मायेपासून.

लय पावती । त्याच अव्यक्तीं रात्री ते. ॥ ८१५ ॥ युगें सहस्र क्रमती । तेव्हां आरंभे राती । मेघ पर्जन्यवृष्टि न करिती । मानवी वर्षे शतपर्यंत. ॥ ८१६ ॥ अग्नीहूनि तीक्ष्ण । सूर्य तपेल ऐसें उष्ण । ते शोषितील किरण । रस वृक्षौषधिधान्यांचे. ॥ ८१७ ॥ अन्नापासूनि उत्पन्न । तीं शरीरेंचि होती अन्न । अन्नावांचूनि क्षुधापन्न । एक एकांस भक्षिती. ॥ ८१८ ॥ अन्नें भूमीपासूनि उपजती । तीं पुरिलीं पेरिलीं होतात माती । आपल्या कारणीं लय पावती । अन्नें ऐसीं. ॥ ८१९ ॥ शेषाचीं मुखें दशशत । विषाचा अग्नि त्यांतूनि अत्यंत । निघेल तो स्वर्गपर्यंत । करील भस्म. ॥८२०॥ मानवी शत वर्षेपर्यंत । ऐसें अवर्षण होतां अत्यंत । त्यावरी वर्षती वर्षे शत । प्रलयमेघ दिनरात्री. ॥ ८२१ ॥ हस्तीचे जैंवि शुंडादंड । धारा स्थूळ ऐशा अखंड । मेघ वर्षतां जळ उदंड । आणि समुद्र तेव्हां सर्व लोटती. ॥८२२॥ स्वर्ग मृत्यु पाताळ । तिहीं लोकीं तेव्हां एक जळ । भस्मही नाहीं ऐसें सकळ । लोक तिन्ही विघरती. ॥ ८२३ ॥ महर्लोकापासूनी । वरील लोक प्रतिदिनीं । न जळती न बुडती म्हणोनी । शास्त्र बोले. ॥ ८२४ ॥ तेव्हां जीवोपाधि सकळ । अव्यक्ततत्त्वीं केवळ । तन्मय होती जैसें आटतां जळ । प्रतिबिंबें बिंबीं तैसें ब्रह्मीं जीवांश. ॥ ८२५ ॥ सृष्टि प्रलय ऐसा जगीं । तेचि दिवस आणि रात्री ते योगी । जाणती म्हणूनि बोलणें लागलें यालागीं । सृष्टि आणि प्रलय हा. ॥ ८२६ ॥ ऐसा सृष्टिसंहार । विशद वर्णितां ग्रंथ वाढेल फार । परंतु अर्जुन समजला सविस्तर । महिमा चरणसंनिधानाचा. ॥ ८२७ ॥ विश्वरूपीं श्लोक दुसरा । तेथें अर्जुन बोलेल सर्वेश्वरा । कीं सृष्टिसंहार विस्तारें बरा । म्यां आइकिला तुजपासुनी. ॥ ८२८ ॥ एवं च महत्तत्त्व आदिकरूनी । एक एकापासूनी तत्त्वें उपजोनी । सर्व एकत्र मिळोनी । उद्भवलीं भूतें. ॥ ८२९ ॥ जें ज्यापासूनि जालें । तें प्रलयीं त्यामध्यें मिळालें । प्रलयलक्षण बोलिलें । याप्रकारें. ॥ ८३० ॥ शेवटीं उरे प्रकृती । अव्यक्त तत्त्व तीस म्हणती । तीपासूनी मागुतीं उपजती । त्याची क्रमें व्यक्त तत्त्वें. ॥८३१॥ होतां महाप्रलय । हें अव्यक्ततत्त्वही पावे ब्रह्मीं लय । महासृष्टिकाळीं पुन्हा उदय । होय या अव्यक्तरूपिणी मायेचा. ॥ ८३२ ॥ अव्यक्ताचा लय उदय । न सांगतां दाखवी अभिप्राय । कीं सृष्टिसंहार ऐसा होय । ब्रह्मयाच्या प्रतिदिनीं प्रतिरात्रीं. ॥ ८३३ ॥ मागील हा प्रकार । पुढेंही वारंवार । ऐसेंचि होणार । म्हणूनि म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ८३४ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
राञ्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

अगा ! पूर्वी भूतग्राम नाशला । तोचि हा जो दिसतो तुजला । उद्भव तरंगांस आतां जाला । परि मागील तरंगही हेच. ॥ ८३५ ॥ जें कालचें मृगजल । तेंचि आजिचें हें केवळ । तैसा तोचि हा भूतांचा मेळ । खेळ त्याच प्रकृतीचा. ॥ ८३६ ॥ तें मृगजल होत होत । अकस्मात् लयातें असे पावत । उपजे मध्यान्हकाळीं निश्चित । अवश्य लयातें पावे सायान्हीं. ॥ ८३७ ॥ तैसा भूतग्राम हा अत्यंत । वृद्धीतें पावत पावत । अवश्य लयातें असे जात । रात्रि आरंभतां ब्रह्मयाची.॥८३८॥ज्या अव्यक्त तत्वापासूनि होय। त्याचिमध्यें पावे लय । हा प्रतिदिन उद्भव प्रलय । प्रवाह ऐसा सर्वदा. ॥ ८३९ ॥ मागुती दिवसाचा आगम । होतां उपजतो हा भूतांचा ग्राम । अनादि मायाप्रवाह नियम । अगा पार्था ! ये रीती. ॥ ८४० ॥ आइकोनि हा उद्भव लय । शंकित जाला धनंजय । कीं सर्वेही भगवंत अद्वय । तरी काय हाचि उपजतो नाशतो. ॥ ८४१ ॥ आणि हा तों अविनाशी नित्य । आणि हाचि नश्वर विश्व सर्व हें सत्य । विश्व नाशतां अगत्य । नश्वरत्व लागे यास ही. ॥ ८४२ ॥ ऐसा त्याचा भाव । जाणोनिहि देवाधिदेव । तो पुसे तों स्वयमेव । संशय परिहरितो या श्लोकीं. ॥ ८४३ ॥

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अगा ! जो भाव म्हणिजे सत्ता । सनातन म्हणिजे ज्यास नित्यता । तो अव्यक्त ज्याला व्यक्तता । कधींच नसे. ॥ ८४४ ॥ अव्यक्त म्हणूनि येथवरी । जें मी बोलिलों तें तरी । मायातत्वविकार कारण परी । कारण तेंही अव्यक्त. ॥ ८४५ ॥ त्या मायातत्वा अव्यक्ताहुनी । हें वेगळें जें सत्तारूप अव्यक्त म्हणोनी । तुज सांगतों यावरूनी । सत्ताहीन माया अव्यक्तत्व जाण.॥८४६॥ सत्ताहीन अव्यक्त । तें कार्यरूपें होतें व्यक्त । व्यंक्त म्हणजे नानाकारें दिसे विभक्त । तें नश्वर कार्यरूप त्या अव्यक्त तत्वाचें. ॥ ८४७ ॥ एवं च सत्ताहीन । अभाव त्याचें अभिधान । म्हणूनि भाव शब्द गहन । सत्तावाचक यालागीं. ॥ ८४८ ॥ कारणीं सत्ता नाहीं । तेव्हां कार्यास सत्ता नाहींच कांहीं । ज्यांस सत्ता तें न पडे प्रवाहीं । कार्याचिया. ॥ ८४९ ॥ ब्रह्मही कारण मायाप्रवाहाचें । परि माया मिथ्या ब्रह्म साचें । त्यास कार्यरूप होणें कैंचें । रज्जू

जाला कधीं सर्प. ॥ ८९० ॥ यालागीं अव्यक्त सत्ता मात्र चैतन्य । तें सत्ता-हीना अव्यक्ततत्त्वाहूनि अन्य । परि सत्तेवांचूनि सत्ताहीन शून्य । कांहींच नसे. ॥ ८९१ ॥ ऐसें जतन होऊनि अद्वैत । नित्या अनित्यास साधे द्वैत । ऐसा चमत्कार भगवंत । बोलतसे या प्रसंगीं. ॥ ८९२ ॥ कीं जो भाव सना-तन । नश्वरा भूतीं असोन । भूतें नश्वरें पावती निधन । तो सत्तास्वरूप भाव नित्य नासेना. ॥ ८९३ ॥ सत्तास्वरूप तोचि भाव । सत्ताहीन भाग तो अ-भाव । यांत मायाशब्दार्थ देव । सूचवी टीकाकारातें. ॥ ८९४ ॥ 'मा' म्हणजे नसे । 'या' म्हणजे नसोनि दिसे । न दिसतीच ते तरी ऐसे । विचार तिचे कां होते? ॥ ८९५ ॥ यालागीं जें दिसे । आणि विचारितां न गवसे । त्यास अभाव म्हणती जैसे । अलंकार. ॥ ८९६ ॥ ज्यास सत्ता असे । स्वप्रकाशें स्वयें दिसे । त्यास भाव म्हणावें ऐसे । दृष्टांत सूचवी एथें भगवंत. ॥ ८९७ ॥ कीं भाव जैसें कनक । भाव नाना अलंकारीं एक । हेम असे ते नसती अनेक । अभाव नांव त्या अलंकारांचें. ॥ ८९८ ॥ सुवर्ण भाव तें नित्य । अभाव नग ते अनित्य । सोनें नित्य आणि सत्य । अनित्य असत्य ते अलंकार. ॥ ८९९ ॥ अलंकार नासती सकळ । सोनें त्यांत नासेना निखळ । यालागीं अव्यक्त मानावें केवळ । सुवर्ण तें. ॥ ८६० ॥ आणि त्या सुवर्णीं जे शक्ती । जे पावली या अलंकाराची व्यक्ती । ते स्वयेंचि पावली अभिव्यक्ती । नाना स्वकार्यरूपाची. ॥ ८६१ ॥ कार्यरूपें होतें व्यक्त । परि कारणरूपें तेंही अव्यक्त । एवं अव्यक्त म्हणणें युक्त । सुवर्णास सुवर्णशक्तीसही. ॥ ८६२ ॥ सुवर्णीं शक्ति नसे । तरी सुवर्णत्वचि नासे । अलंकाररूपें जेव्हां दिसे । नासे दुग्धत्व जैसें दधि होतां. ॥ ८६३ ॥ दुधाचें जालें दहीं । दूधपण तेव्हां त्यास नाहीं । अलंकार होऊनिही कांहीं । विकार न घडे सुवर्णातें. ॥ ८६४ ॥ ऐसी चालतां युक्ती । सुवर्णीं सांपडे शक्ती । किरीटकुंडलादि व्यक्ती । विलास कार्यरूपें हे तिचे. ॥ ८६५ ॥ तेही माया म्हणावी ऐसी । कीं सुवर्णीत न दिसे जैसी । नाहीं म्हणावी तरी कैसी । अलंकारसृष्टि होते तीविण. ॥ ८६६ ॥ जें दुग्धाचें दधिपण । तें म्हणावें शक्तिवीण । विकारी निर्विकार सुवर्ण । शक्ती ऐसी दुग्धीं असेना. ॥ ८६७ ॥ ऐसी ब्रह्मीं माया । ते अव्यक्त म्हणावी धनंजया ! । ती अभाव तीपरता भाव जो तया । अव्यक्त सनातन म्हणावें. ॥ ८६८ ॥ जैसें नश्वरा अलंकारीं सुवर्ण । तैसें नश्वरा भूतीं तें पूर्ण । भूतें नाशतां तें आपण । नाश न पावे अलंकार नाशतां सोनें कदापिही. ॥ ८६९ ॥ जैसा हा दृष्टांत । तैसेच अनुभविती संत । तैसिया टीकाकारास भगवंत । तैसे दृष्टांत येथें

सूचवी. ॥ ८७० ॥ जों सुवर्णाची झगमग । दृष्टी दिसेना तों नग । न दिसे तैसें दिसेना जग । जों न दिसे जग नगप्रकाशक सुवर्ण ॥ ८७१ ॥ तेव्हां सोनेंचि आहे नग । ब्रह्मचि आहे जग । कार्य कारण दोनी प्रसंग । उडती ऐसे. ॥ ८७२ ॥ घट आणि जेंवि माती । कीं सुवर्ण आणि अलंकारजाती । ब्रह्म आणि जग तैसें म्हणती । उपनिषद्भाग. ॥ ८७३ ॥ हे वेदोक्त दृष्टांत । अनुभव जाणती भक्त संत । परि भेदवादी विवादी अत्यंत । ते कोरूनि युक्ति काढिती. ॥ ८७४ ॥ कीं सुवर्ण घडतें मोडतें । ब्रह्मसाम्य त्याला कैंचि घडतें । ऐसें म्हणती कीं न म्हणतां उडतें । भेदवाद मत तयांचें. ॥ ८७५ ॥ नाहीं म्हणतां दृष्टांतीं सर्व साम्य । हें तरी केवळ अनुभवगम्य[1] । कमलासारिखे नेत्र रम्य । म्हणतां येतें अंधत्व. ॥ ८७६ ॥ सिंह मारूनियां गजातें । ये परतोन आपल्या स्थळातें । शत्रु जिंकोन नगरातें । राजा पावला या दृष्टांतें. ॥ ८७७ ॥ क्रूरत्व शूरत्व सिंहाचें । दृष्टांतीं साम्य इतकेंचि साचें । सर्व साम्य घडणार कैचें । दृष्टांत दार्ष्टांतिक दोहींस ? ॥ ८७८ ॥ सिंह गेला आला एकला । राजा सेनेसहित गेला आला । सिंहास पुच्छ राजयाला । पुच्छ नसे. ॥ ८७९ ॥ घडे मोडे सुवर्ण । ब्रह्म अखंड परिपूर्ण । परि जगा नगा असत्यपण अनित्यपण । सत्यत्व नित्यत्व कनकातें. ॥ ८८० ॥ ब्रह्मचि सर्व जग । सोनेंचि सर्वही नग । ब्रह्मत्व सुवर्णत्व दोहींस भंग । नसे दुग्धत्वभंग जैसा दधित्वीं. ॥ ८८१ ॥ आपल्या पाडें न नासे हेम । आपल्या पाडें न नासे ब्रह्म । निर्विकारत्वीं दोन्हीं सम । अनित्यांत नित्यें सम दोन्हीं. ॥ ८८२ ॥ विश्व अलंकार असत्य । ब्रह्म सोनें दोन्ही सत्य । विश्व अलंकार अनित्य । ब्रह्म हेम नित्य हे दोन्ही. ॥ ८८३ ॥ आयता घडला सुवर्णाचा नग । तैसें ब्रह्मीं म्हणतां जग । अद्वैताचा मानूनि उबग । कां पूर्वदशा स्मरावी सुवर्णाची. ॥ ८८४ ॥ गोड जैसा गूळ । तैसेंचि गोड हें केळ । ऐसें बोलती सकळ । विरुद्ध सर्वथा म्हणवेना. ॥ ८८५ ॥ पूर्वदशा स्मरावी गुळाची । मग गूळसमता केळास कैंची ? । ऊंस रस पाक पिळणी क्रिया साची । गुळाची नये केळातें. ॥ ८८६ ॥ हें विरुद्धत्व जैसें । कनक घडमोडीचें तैसें । अत एव सर्व शास्त्रें बोलती ऐसें । नाहीं दृष्टांतें सर्व साम्य म्हणोनी. ॥ ८८७ ॥ घडमोडी पूर्वदशा सुवर्णाची । ऊंस रस पिळणी पाक पूर्वदशा गुळाची । हें केळास नसोनि उपमा साची । केळ गुळाची पावेतें. ॥ ८८८ ॥ घडमोडी नसे ब्रह्मीं । घडमोडी असे हेमीं । तथापि उपमा

---

१. अनुभवानें समजतें.

निगमीं । हे प्रसिद्ध. ॥ ८८९ ॥ अरे ! आम्हांस सहाय वेद । कीं सहाय वेद-वक्ता गोविंद । अनुभवगम्यही अभेद । संहारी प्रत्यक्ष भेदास तुमचिया. ॥ ८९० ॥ जे अनुभवाचे अधिकारी । ते आशंका हे घेऊनि बरी । गोष्टी येथवरी येतां शिरीं । धरिती अनुभवाहुनि पूर्वींही. ॥ ८९१ ॥ तुम्हीं होवूनिही निरुत्तर । सोडणार न व्हा करकर । कीं पित्तातुरास साकर । कडू लागे. ॥ ८९२ ॥ चंद्र नावडे तस्करा । प्रिय अत्यंत जो चकोरा । सूर्य पंक्षिया रजनीचरा । दिसेचि ना. ॥ ८९३ ॥ असो ते प्रस्तुतीं संदेह । हरतां पार्थ निःसंदेह । जग नश्वर तेव्हां ब्रह्म नश्वर हा मोह । पळे रज्जू कळतां सर्प जैसा. ॥ ८९४ ॥ नश्वरीं असोनि नव्हे नश्वर । तो सत्तास्वरूपभाव ऐसें सर्वे-श्वर । वर्णूनि त्याचे ठायीं आदर । श्रोत्यास उपजवितो या श्लोकें. ॥ ८९५ ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तंते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

अगा ! सत्तास्वरूप भाव । जो पूर्वश्लोकीं मी देवाधिदेव । तुज बोलिलों त्याचा प्रभाव । आईक पार्था ! ॥ ८९६ ॥ या भावें म्हणे सर्वेश्वर । कीं तो भाव अव्यक्त अक्षर । म्हणूनि वेदांतवेत्ते चतुर । बोलती. ॥ ८९७ ॥ व्यक्ति नाहींच जया । अव्यक्त म्हणावें तया । व्यक्ति तितकिया माया । तेही माया त्यावेगळी असेना. ॥ ८९८ ॥ म्हणूनि सर्वेही तो । वेदीं वेदांतीं बोलिजेतो । युक्ति अनुभवेंही दिसतो । अव्यक्तभाव तोचि सर्व. ॥ ८९९ ॥ परि पाहतां मागुती । यथास्थित त्याची स्थिती । अव्यक्त म्हणावें ये रीती । कीं तो सत्ताच आकार विकार मायेचे. ॥ ९०० ॥ तो तीहूनि जेव्हां परता । मायेच्या कार्य-रूपास येते क्षरता । यालागीं तो अक्षरही तत्त्वता । वेदीं वेदांतीं बोलिला. ॥ ९०१ ॥ इति म्हणजे याप्रकारें । अव्यक्त अक्षर या विचारें । तो बोलि-जेतो निर्धारें । वेदीं आणि वेदांतीं. ॥ ९०२ ॥ आणि कैवल्य परम गती[1] ते तोचि जो भाव सत्तामात्र बोलती । कीं पावोनि कोण्ही न परतती । त्या सत्ता-स्वरूप भावातें. ॥ ९०३ ॥ गति उदंडा असती । परि तेथूनि मागुती पर-तती । म्हणूनि हे परमागती । न परतती पावोनि ज्या गतीतें. ॥ ९०४ ॥ जेथूनि कोण्ही न परतती । मुक्ति म्हणावी ते गती । ते चतुर्विध चतुर्विधांतही होती । प्रकार दोन्ही. ॥ ९०५ ॥ कीं सायुज्यमोक्ष तो निर्गुण । सामीप्य. सारूप्य सालोक्य सगुण । इतर गति स्थळें त्रिगुण । पुनरावृत्ति यालागीं.

१. घुबडास.

॥ ९०६ ॥ त्यांत तिसरिया चरणपर्यंत । निर्गुणमोक्ष बोलिला भगवंत । चतुर्थ चरणीं अनंत । सगुण मोक्षही तोचि भाव ऐसें बोलतो. ॥ ९०७ ॥

चतुर्थचरण—'**तद्धाम परमं मम**'।

अगा! माझें धाम । धाम म्हणिजे गृह वैकुंठ परम । तेंही तेंचि सत्तामात्र निर्गुण ब्रह्म । कीं इतर प्रत्यय जेथें असेना. ॥ ९०८ ॥ कीं जेथें रज तम । तेथें न स्फुरे सत्तामात्र निर्गुण ब्रह्म । शुद्ध सत्त्वें तेंचि परम । स्फुरे यालागीं तेंचि तें. ॥ ९०९ ॥ धामशब्दें घर । वैकुंठ शुद्ध सत्त्वाकार । तें सत्त्व आणि अव्यक्त अक्षर । न स्फुरती जेथें भिन्नत्वें. ॥ ९१० ॥ यालागीं तेंचि आपलें धाम । वैकुंठनगराकार परम । जैसें त्रिगुण अविद्यारचित स्थावर जंगम । धाम तैसें नव्हे तें माझें. ॥ ९११ ॥ आब्रह्मभुवन लोक । तेथें पुनरावृत्तीचा असे शोक । मातें पावोनि कोण्ही एक । न परते ऐसें मागें बोलिला. ॥ ९१२ ॥ आणि मीच वैकुंठलोक । या भावें त्या श्लोकीं उत्तमश्लोक । बोलिला कीं मातें पावोनि तो कोणी एक । पुनर्जन्म नाहीं पावला. ॥ ९१३ ॥ तेंचि येथें स्पष्टतर । बोलतसे सर्वेश्वर । कीं जें अव्यक्त अक्षर । माझें परम धाम तें तेंचि. ॥ ९१४ ॥ कीं मीच तें अव्यक्त अक्षर । तें अव्यक्त अक्षरचि माझें घर । तेव्हां त्यातें जे पावले नर । ते मातेंचि पावले. ॥ ९१५ ॥ मोक्ष बोलोनि निर्गुण । त्यापुढेंचि बोलतो मोक्ष सगुण । हे येथें दावूनि खूण । स्पष्ट चतुर्दशीं बोलेल. ॥ ९१६ ॥ '**परं भूयः प्रवक्ष्यामि**' । या श्लोकीं मुमुक्षूचा स्वामी । या ज्ञानें मोक्ष निर्गुण ब्रह्मीं । सर्वेही मुनि पावले म्हणेल. ॥ ९१७ ॥ '**इदं ज्ञानमुपाश्रित्य**' या श्लोकीं । सगुण मोक्ष बोलेल कीं । माझें साधर्म्य वैकुंठलोकीं । याचि ज्ञानें पावले. ॥ ९१८ ॥ ते सृष्टिकाळीं न जन्मती । ते प्रळयीं व्यथेतें न पावती । तेचि या मोक्षप्रकरणीं श्रीपती । द्विविध मोक्षही बोलतो. ॥ ९१९ ॥ अर्थ ऐसा असोनी । जे अभक्त निर्गुण ज्ञानी । ते सगुणाचें धाम निर्गुण म्हणोनी । '**तद्धाम परमं मम**' वाखाणिती. ॥ ९२० ॥ पुढिलिया श्लोकेंकरूनी । तो पुरुष अनन्यभक्तिलभ्य म्हणोनी । बोलेल त्यावरूनी । समाधान याही शंकेचें होणार. ॥ ९२१ ॥ आतां सगुण टाकूनि निर्गुण एक । उपासिती अभक्त निर्गुणोपासक । त्यांस वैकुंठ नसे हें वैकुंठनायक । त्या पुढिलिया श्लोकीं बोलेल. ॥ ९२२ ॥ आणि सगुण भक्त ज्ञानहीन । तेही न पावती कीं विना ज्ञान । मोक्ष नसे जे ज्ञानी भक्तजन । तेचि पावती म्हणतसे या श्लोकीं. ॥ ९२३ ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

अगा ! जो वसे त्या वैकुंठपुरीं । तो पुरुष म्हणावा यापरी । ज्ञानियास वास वैकुंठनगरीं । त्याज्या अनन्य भक्तीनें. ॥ ९२४ ॥ या भावें म्हणे पार्था! आइक । जो वैकुंठ वैकुंठनायक । जो वैकुंठपुरवासी वैकुंठदायक । लभ्य तो पुरुष तो अनन्य भक्तीच करूनी. ॥ ९२५ ॥ अन्य नव्हे आपला आत्मा । तोचि अपरोक्ष होतां परमात्मा । जे आत्मत्वप्रीति परमा । तेचि परमात्मयाची होतसे. ॥ ९२६ ॥ बृहदारण्य उपनिषद्वागीं । याज्ञवल्क्य मैत्रेयी स्वस्त्रियेलागीं । आत्मतत्त्व उपदेशी महायोगी । भक्तियोगेंचि करूनी. ॥ ९२७ ॥ कीं भ्रतारास बाईल । स्वनिमित्तचि प्रिय होईल । सुत धन वित्त सकळ । आवडे ज्या आत्मयाच कारणें. ॥ ९२८ ॥ तो आत्मा जाणावा ! तो श्रवण मनन निदिध्यासें पहावा । एवं पावणें सर्वात्मभावा । याच आवडी करूनी. ॥ ९२९ ॥ प्रिय आत्मा सर्वांहुनी । तो सर्व तोचि आत्मा म्हणोनी । उपासिती भक्त जे ज्ञानी । मानूनि तेंचि सर्व गुणत्व. ॥ ९३० ॥ त्या आत्मप्रीतीनें तें सगुण । अनन्यत्वें भजतां तेंचि निर्गुण । ऐसे जे ज्ञानी भक्त निपुण । वैकुंठपुरपति पुरुष लभ्य त्यातेंचि. ॥ ९३१ ॥ पूर्व श्लोकीं **'तद्धाम परमं मम'** । म्हणतां सुचविलें वैकुंठ धाम । येथें म्हणे पुरुषोत्तम । तो पुरुष अनन्यभक्तिलभ्य म्हणोनी. ॥ ९३२ ॥ वैकुंठीं मुक्ति सगुण । मुक्ति तेही नसे ज्ञानाविण । चतुर्दशीं बोलेल हे खूण । **'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य'** या श्लोकीं. ॥ ९३३ ॥ ज्ञान ज्यास भक्तीवांचूनी । निर्गुण मोक्ष पावती ते ज्ञानी । ज्ञानें आणि भक्तीकरूनी । वैकुंठ लभ्य. ॥ ९३४ ॥ सगुणीं ज्ञानियां भक्ती । ते अनन्य भक्ती दे सगुण मुक्ती । त्या सगुण मुक्तीची अभिव्यक्ती । वैकुंठलोकीं मग नित्य. ॥ ९३५ ॥ यालागीं **'तद्धाम परमं मम'** । ऐसें पूर्वश्लोकीं वैकुंठधाम । स्वस्वरूप बोलोनि येथें पुरुषोत्तम । अनन्यभक्तिलभ्य म्हणतसे तो पुरुष. ॥ ९३६ ॥ भक्तिशब्द गीतेंत जेथें । सगुणोपासना सिद्ध तेथें । म्हणूनि म्हणे भगवंत येथें । **'भक्त्या लभ्यः'** म्हणोनि. ॥ ९३७ ॥ तथापि भक्ति जे ज्ञानावांचूनी । मुक्ति नव्हे ते भक्तीकरूनी । अनन्यपद येथें म्हणोनी । भक्तिशब्दीं योजिलें. ॥ ९३८ ॥ आतां अनन्य भक्तीकरूनी । निर्गुणोपासकचि पावती म्हणोनी । म्हणतां सगुणभजनावांचुनी । भक्त न म्हणवे तयांतें. ॥ ९३९ ॥ कीं भक्तीची खूण । जे ते नेणे निर्गुण निर्धर्मपण । त्याच्या भक्तीनें कवण । फलप्राप्ती ? ॥ ९४० ॥ मागें चतुर्थी हा विचार । जाला, पुढेंही होणार, । चित्तचि करणें निर्गुणाकार । भक्ति करणें साक्षिया

सगुणाची. ॥ ९४१ ॥ ज्ञान ज्याचें तो निर्गुण । भक्ति ज्याची तो सगुण । ऐसा भगवदुपदेशें होऊनि निपुण । द्वादशीं अर्जुन ऐसें बोलेल. ॥ ९४२ ॥

द्वादशाध्यायश्लोक—**एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥**

ऐसे सर्वदा युक्त । जे तूतें उपासिती भक्त । आणि जे उपासिती अक्षर अव्यक्त । यांत कोण अधिक योगवेत्ते तें सांग. ॥ ९४३ ॥ एवं च उपासिती अव्यक्त अक्षर । अर्जुन भक्त न म्हणे ते नर । जे सगुणभजनीं तत्पर । भक्त तेचि. ॥ ९४४ ॥ हे आलीकडील अध्याय । येथें संकेत हे धनंजय । समजूनि करूनि निश्चय । भक्त ते सगुण भक्तचि म्हणतसे. ॥ ९४५ ॥ कीं भक्ताची भक्ति जैसी । प्रीति देवाची त्यावरी तैसी । सप्तमीं स्पष्ट रीति ऐसी । बोलिली आणि चतुर्थी **'ये यथा मां'** या श्लोकीं. ॥ ९४६ ॥ सप्तमीं म्हणे भगवंत । कीं प्रिय ज्ञानिया भक्तास मी अनंत । आणि तोही प्रिय मज अत्यंत । म्हणे **'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं'** या अर्धीं[1]. ॥ ९४७ ॥ निर्गुणीं भक्ति तरी घडती । की परस्पर प्रीति जरी दिसती । एवं च निर्गुण-ध्यान सगुणीं प्रीती । प्रस्तुतीं प्राप्ति सगुणाची बोलिली अनन्यभक्तीनें. ॥ ९४८ ॥ कीं येथें भक्तीच करूनी । लभ्य तो पुरुष म्हणोनी । श्रीकृष्ण म्हणे यावरूनी । तो पूर्वश्लोकोक्त सगुणचि लेखावा. ॥ ९४९ ॥ तो तरी अव्यक्त अक्षर । म्हणूनि म्हणे सर्वेश्वर । उगाच अर्थ त्याचा करावा सगुणपरें । तरी माझें धाम जो पूर्वश्लोकीं म्हणतो तो श्रीकृष्णही सगुण. ॥ ९५० ॥ तेव्हां सगुण सगुणाचें धाम । तें म्हणावें वैकुंठचि परम । जरी अव्यक्त अक्षर निर्गुण ब्रह्म । तरी भक्तिलभ्य तो न म्हणवे. ॥ ९५१ ॥ **'ये यथा मां प्रपद्यंते'** या श्लोकेंकरूनी । **'तांस्तथैव भजाम्यहं'** म्हणोनी । कृष्ण म्हणे यावरूनी । निर्धर्म भक्तीनें फलप्रद सगुणही होईना. ॥ ९५२ ॥ आतां भक्तीनें ज्ञान होतें म्हणोनी । लभ्य तो पुरुष भक्तीकरूनी । म्हणावें तरी प्रकरणावरूनी । अर्थ बोलावा. ॥ ९५३ ॥ ज्ञानप्राप्तिप्रकरणीं । योजेल तैसी गोविंदवाणी । ज्ञानिया भक्तास भक्तपणीं । मुक्ति येथें बोलतो. ॥ ९५४ ॥ भक्ति न फळे निर्गुणीं । आणि ते भक्ति पावेना सगुणीं । एवं भक्ति म्हणतां काहणी । नव्हे निर्गुणाची आणि प्रसंग मुक्तीचा. ॥ ९५५ ॥ कीं त्यास म्हणती परमागती । ज्यास पावोनियां न परतती । तो भक्तीनें लभ्य

---

१. श्लोकार्धांत.

म्हणे **श्री**पती । प्रसंगचि मुक्तिप्राप्तीचा. ॥ ९५६ ॥ एवं तो पुरुष भक्तीकरूनी । लभ्य म्हणतां यावरूनी । **'तद्धाम परमं मम'** म्हणोनी । वैकुंठचि वर्णिलें हें स्पष्ट. ॥ ९५७ ॥ आतां अनन्यभक्तीकरूनी । बोलिला तो लभ्य म्हणोनी । तें अनन्यत्वचि स्वमुखेंकरूनी । उत्तरार्धें विशद बोलतो. ॥ ९५८ ॥

यस्यांतःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

अगा ! तो पुरुष असता अन्य । तरी भक्ति न घडती अनन्य । अनन्य भक्ती करिती धन्य । कीं तो अनन्य म्हणोनी. ॥ ९५९ ॥ तरंग जैसे सागरीं । ऐसीं भूतें ज्या अंतरीं । तरंग सागरें व्यापिले यापरी । ज्याणें व्यापिलें हें सर्व. ॥ ९६० ॥ ऐसा अनन्यत्वें भजती । सुलभ त्यांस तो वैकुंठपती । आत्मत्वें पूर्वोक्त रीती । ध्याती जयातें. ॥ ९६१ ॥ भृंगकीटकन्यायें करूनी । ध्येयचि होती जीवंत असोनी । देह पडतां तद्रूप होउनी । त्यास पावती नवल काय ? ॥ ९६२ ॥ जों विश्वात्मत्व न कळे मना । तों आत्मत्वें ध्यान बाणेना । विश्वात्मत्वें जाणोनि जगज्जीवना । आत्मत्वें ध्यातां तोचि तें. ॥ ९६३ ॥ ऐसें मोक्षप्रकरण । प्रसंगें अन्या गतीचेंही विवरण । करितो जगद्वंद्यचरण[1] । कीं त्यांत पुनरावृत्ति कळाव्या. ॥ ९६४ ॥ त्या गति पुनरावृत्ती । आणि मोक्ष पावले ते न परतती । त्या मोक्षांत दोन रीती । एक निर्गुण सगुण एक. ॥ ९६५ ॥ ज्ञानावांचूनि मोक्ष न घडे । त्यांत सगुणमोक्ष लागला भक्तांकडे । निर्गुणोपासकां निर्गुण आवडे । त्यांस निर्गुण मोक्ष कैवल्य. ॥ ९६६ ॥ त्या निर्गुणमोक्षीं भिन्न रीती । यद्यपि कोणासही नसती । परी प्राप्ति त्यांची बोलती । एक सद्य एक क्रमें करूनी. ॥ ९६७ ॥ ज्ञानयोगींच ज्यांचा श्रम । ते देह पडतांचि पावती ब्रह्म । जे हठयोगीं मांडिती आक्रम । क्रममुक्ती बोलिली तयांसी. ॥ ९६८ ॥ कीं हठयोगाकडे भरले । ज्ञानी अपक्व होऊनि उरले । ते ब्रह्मलोकास अनुसरले । ब्रह्मरंध्र भेदूनी. ॥ ९६९ ॥ त्यांचा बोलतां श्रमप्रसंग । झणी सभय होय अर्जुनाचें अंतरंग । म्हणूनि **'अनन्यचेताः'** या श्लोकीं **श्री**रंग । भक्तांस सुलभ आपण ऐसें बोलिला. ॥ ९७० ॥ सुलभ होऊनि अत्यंत । सुख जें देतो त्यास नाहीं अंत । म्हणूनि **'मामुपेत्य'** या श्लोकें अनंत । अपुनरावृत्ति[2] आपली प्राप्ति बोलिला. ॥ ९७१ ॥ ज्या हठयोगियांच्या कष्टावरूनी । भक्तांस अनायासें लभ्य म्हणोनी । बोलिला ते हठयोगीही ब्रह्मलोक पावोनी । कैवल्य अपुनरावृत्तीच पावती. ॥ ९७२ ॥

---

१ ज्याचे चरण जगाला वंद्य. २ पुनर्जन्म नाहीं अशी.

गति भक्तांची न पावले । तरी निर्गुणोपासकांसमान आले । म्हणूनि **'आब्रह्म-भुवनाल्लोकाः'** हा श्लोक बोले । त्या श्लोकापुढेंचि उत्तमश्लोक. ॥ ९७३ ॥ कीं हठयोगी ब्रह्मलोकाप्रती । डोई फोडोनि घेऊनि जाती । परि तेथें इतर पावले ते १च्यवती । कीं ब्रह्मादि सर्व देवतास्थानें ऐसींच. ॥ ९७४ ॥ बरें ज्या ब्रह्मलोकातें पावले । तेथूनि इतर जरी च्यवले । हे तों महाप्रलयपर्यंत राहिले । तेव्हां तरी पावलेच कैवल्य. ॥ ९७५ ॥ म्हणूनि मागुतीं निर्गुणोपासकांसमान । त्यांतें झणी मानील अर्जुन । यद्यपि या प्रसंगींच्या हठयोगियांसही ज्ञान । तरी अपक्वमोक्ष बहु विलंबेंकरूनी. ॥ ९७६ ॥ म्हणूनि ब्रह्मयाचा दिवस । लांबच लांब क्रमणें तयांस । लांबच लांब रात्रीही जयांस । क्रमणें मोक्षेच्छें-करूनी. ॥ ९७७ ॥ एक अमृतपान करिती । एक त्याकारणें लाळ घोंटिती । बहुता विलंबें तेही पिती । तरी बहु उणें त्याहूनी. ॥ ९७८ ॥ या भावें ब्रह्मयाच्या दिनराती । सहस्रयुगपर्यंत या श्लोकें श्रीपती । वर्णी तेथें खुणावी अर्जुनाप्रती । कीं **'तेऽहोरात्रविदो जनाः'** म्हणोनी ॥ ९७९ ॥ तों ब्रह्मयाचें अहोरात्र कैसें । ते जाणती म्हणूनि अर्जुन पुसे जों ऐसें । **'अव्यक्ताद्व्यक्तयः'** या श्लोकें जगन्निवासें । केलें त्याचें समाधान. ॥ ९८० ॥ त्या प्रसंगें उत्तमश्लोकें । **'भूतग्रामः स एवायं'** या श्लोकें । सांगितलें अर्जुनास इतुकें । कीं तोच हा ग्राम भूतांचा. ॥ ९८१ ॥ प्रतिदिनीं प्रकृतीपासूनि उपजतो । प्रतिरात्रीं तीमाजीं लय पावतो । परि हठयोगियाचा प्रसंग तो । तुटला नाहीं ॥ ९८२ ॥ या प्रसंगें भूतें नश्वर । परि भूतात्मा अविनाशी अक्षर । ऐसें बोलिला सर्वेश्वर । परि प्रसंग त्याच हठयोगियाचा. ॥ ९८३ ॥ कीं तदर्थ ब्रह्मयाच्या दिनराती । सांगतां भूतें उपजती नाशती । त्या प्रसंगें म्हणे जगत्पती । कीं भूतें क्षरें तो अक्षर. ॥ ९८४ ॥ म्हणूनि अव्यक्ताक्षर । या पूर्वश्लोकीं सर्वेश्वर । त्याच्या ठायीं उपजवी आदर । कीं तोचि परमगती तोचि धाम माझें. ॥ ९८५ ॥ या श्लोकीं अनन्यभक्तीकरूनी । तो पुरुषलभ्य म्हणोनी । बोलिला स्वमुखें करूनी । परि प्रसंग त्याच हठयोगियाचा. ॥ ९८६ ॥ आतां ब्रह्मलोकास जाती । ते म्हणावी उत्तरायणगती । कीं ते उत्तरायणकाळही अपेक्षिती । त्या काळीं भेदिती ब्रह्मरंध्र. ॥ ९८७ ॥ अपक्व तरी ज्ञानी । आणि उत्तरायणीं ब्रह्मरंध्र भेदूनी । जाती ते न परतती पावोनी । ब्रह्मलोक तो ॥ ९८८ ॥

---

१ चलन पावतात.

न सांपडे उत्तरायण । आणि त्याकाळीं दक्षिणायन । तरी योगी परतती हें जगजीवन । येथूनि पुढें बोलेल. ॥ ९८९ ॥ परि हठयोगियांचें प्रकरण । बोलतां मध्यें आलें ऐसें विवरण । म्हणूनि जगद्वंद्यचरण । प्रसंगें अनुसंधान लावितो या श्लोकीं. ॥ ९९० ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

'यत्र' म्हणजे ज्या मार्गीं । 'काले' म्हणजे ज्या काळीं ते योगी । गेले ते जाती अपुनरावृत्तिलागीं । म्हणूनि त्या मार्गातें त्या काळातें सांगेन. ॥ ९९१ ॥ आणि ज्या मार्गीं ज्या काळीं योगी । गेले ते जाती पुनरावृत्तीलागीं । तो मार्ग तो काळही यथाविभागीं । सांगेन तुज. ॥ ९९२ ॥ एथें भरतर्षभा म्हणूनी ।अर्जुनातें या नांवेंकरूनी । आळवीं हृदयीं धरूनी । गूढभाव. ॥ ९९३ ॥ कीं सोमदत्ताचा पुत्र । बाल्हीकाचा पौत्र । तोही भरतकुलोत्पन्न पवित्र । युद्धीं हठयोगें शरीर सोडील. ॥ ९९४ ॥ द्रोणपर्वीं जयद्रथवधीं । सात्यकी अर्जुनातें व्यूहांत शोधी । त्याशीं भूरिश्रवा भांडे तधीं । छेदील बाहु त्याचा अर्जुन ॥९९५॥ त्याणें ऐसा उचलिला कर । त्या घायें तुटे सात्यकीचें शिर । तों दुरूनि अर्जुनें हाणोनि शर । बाहूच त्याचा उडविला. ॥ ९९६ ॥ बाहू गेलियावरी । तो रणींच बाण पसरी । बैसोनि त्या आसनावरी । जाय ब्रह्मरंध्र भेदूनी. ॥ ९९७ ॥ त्यास देखोनि नयनीं । अर्जुन हा प्रसंग स्मरेल मनीं । तेव्हां भक्त थोर हठयोगियाहुनी । तेंही स्मरेल. ॥ ९९८ ॥ हे खूण अर्जुनातें एथें न बाणे । परि भविष्य भगवंत जाणे । त्या भावेंकरूनि म्हणे । अगा भरतर्षभा म्हणोनी. ॥९९९॥ श्लोकार्थ एतत्प्रकार । परि एथें इतर टीकाकार । 'यत्र'शब्द 'काळ'शब्द यांचा अर्थविचार । वेगळा न करिती. ॥१०००॥ एथेंचि वाट चुकती । पुढें भोंवों लागती । मग जैसी तैसी गती । कल्पिती पुढिल्या श्लोकांची. ॥ १००१ ॥ एथें म्हणे सांगतों काळ । आणि पुढें बोलेल जंजाळ । अग्निज्योती ज्वाळ । आणि धूमादिकें मार्गीं दुसरिया. ॥ १००२ ॥ आणि पूर्वानुसंधानप्रसंग । मागील हठयोगियाचा योग । त्यातें ब्रह्मलोकीं क्रममुक्तियोग । हें कांहींच न सुचे तयांसी. ॥ १००३ ॥ सद्यमुक्ती ज्यांला । त्यांचा हा प्रसंग वाटे त्यांला । तेव्हां उत्तरायणंच ज्ञानियांला । अगत्य नसे हें श्रुतिसिद्ध. ॥ १००४ ॥ आणि या शुक्लकृष्णगती । सांगोनि त्यापुढें श्रीपती । म्हणेल कीं **'नैते सृती । पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन.** ॥ १००५ ॥ कीं पार्था! या गती । जाणोनि योगी न मोहती । तरी तूं अगा

महामती । होईं योगयुक्त सर्वदा. ॥ १००६ ॥ एवं च सद्य मोक्षातें पावती । त्यांचा प्रसंग न वदे हा **श्री**पती । ऐसें पूर्वापर न पाहती । आणि सगट वाखाणिती हे **गी**ता. ॥ १००७ ॥ असो तें पुढें वाईट बरें । अवघेंचि कळेल खोटें खरें । परंतु निर्मत्सरीं आदरें । पाहावा अर्थ. ॥ १००८ ॥ जैसें बोलतो चक्रपाणी । तदनुरूपचि त्याची वर्णिजेल वाणी । ते सोडोनि कल्पित काहाणी । बोलती त्यांची भीड काय? ॥ १००९ ॥ पुढें काळ आणि मार्ग । दोन्ही वर्णील **श्री**रंग । तो सांगेन म्हणतो प्रसंग । 'यत्र' आणि 'काळ' म्हणूनि या दों शब्दीं. ॥ १०१० ॥ **'यत्र प्रयाता गच्छंति'** । आणि **'यत्र काले प्रयाता'** ऐसे रीती । 'यत्र'शब्दाचे अन्वय ऐसें सूचविती । मार्ग आणि काळ दोहींतें. ॥ १०११ ॥ **'न तद्भासयते सूर्यो'** या श्लोकांत । **'भासयते'** हा शब्द सूर्याजवळीच **भ**गवंत । बोले परि शशांकपावकपर्यंत । तिहीं ठायीं दावी **'भासयते'** योजावें ये रीती. ॥ १०१२ ॥ ये रीती दोहींकडे । 'यत्र'-शब्दाचा अन्वय घडे । तरी यथास्थित अर्थ सांपडे । पुढिलिया श्लोकांचा. ॥ १०१३ ॥ आणि ब्रह्मलोकास जाऊनि मुक्ति । पावती म्हणतां साधे **भगवं**ताची उक्ती । उत्तरायणीं अपुनरावृत्ती । त्या हठयोगियास. ॥ १०१४ ॥ आतां काळ उत्तरायण । तेव्हां जातां मार्गी कोण कोण । देवता भेटती हें **ना**रायण । **न**रास सांगतो या श्लोकीं. ॥ १०१५ ॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।

उत्तरायणीं ब्रह्मरंध्र फुटे । तो योगी ब्रह्मलोकास जातां वाटे । त्यास मूर्तिमंत अग्नि भेटे । आणि ज्योतिर्देवता मूर्तिमंत. ॥ १०१६ ॥ या मार्गाच्याच देवता । अग्नि ज्योति दोघी मूर्तिमंता । एथूनि काळ देवता आतां । अहः शुक्ल इत्यादि. ॥ १०१७ ॥ उत्तरायण सामास । तो देवतांचा एक दिवस । म्हणूनि वाटेस भेटे त्यास । मूर्तिमंत दिवसही. ॥ १०१८ ॥ ऐशा देवांचिया प्रतिदिनीं । ब्रह्मलोकमार्ग मोकळा होतो म्हणोनी । जो जातो ब्रह्मरंध्र भेदूनी । त्यास त्या देवता पावविती ब्रह्मलोका. ॥ १०१९ ॥ या मार्गीं देवता जितकिया । प्रकाशरूपा तितकिया । अग्नि ज्योति दिवस इतकिया । प्रकाशरूपा प्रत्यक्ष. ॥ १०२० ॥ तैसाच शुक्लपक्ष । मूर्तिमंत त्या मार्गीं त्यास होय प्रत्यक्ष । जो उत्तरायणीं जातो दक्ष । ब्रह्मरंध्र भेदूनियां. ॥ १०२१ ॥ तैसेंच मकरसंक्रांतीपासूनि मिथुनपर्यंत । सौरमास साहा प्रकाशवंत । देवांचिया दिवसाचे भाग अत्यंत । प्रकाशरूप मूर्तिमंत ते साही. ॥ १०२२ ॥ तैसाच उत्तरायण-

काळ । देवांचा दिवस मूर्तिमंत अति उज्ज्वळ । ब्रह्मभवन विशाळ । पाववितो तेथें योगिया तयातें. ॥ १०२३ ॥ उत्तरायणचि साहामास । उत्तरायणचि देवांचा दिवस । परि उत्तरायणकाळ मानवांस । म्हणूनि वेगळालीं तद्रूपें. ॥ १०२४ ॥ दिवसा मार्ग वाहती । देव उत्तरायणीं ये रीती । आपल्या दिवसांत पाववितो । ब्रह्मलोकीं योगियास. ॥ १०२५ ॥ एवं ब्रह्मलोकास तो पावला । जो उत्तरायणीं योगी ज्ञानी गेला । ब्रह्मया सांगातें त्याला । ब्रह्मप्राप्तीही. ॥ १०२६ ॥ परंतु या श्लोकीं जरी । ब्रह्म जाणे गुरुमुखें तरी । ब्रह्मयास मोक्ष होते अवसरीं । निर्गुण ब्रह्मसायुज्य तो पावे. १०२७ ॥ हा भाव उत्तरार्धेंकरूनी । दाखवितो स्पष्टही वदूनी । परि तो अपक्क आणि हठयोगी म्हणोनी । उत्तरायण अपेक्षित तयासी. ॥ १०२८ ॥

तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

'तत्र' म्हणजे तेथें । मार्गीं देवता या जेथें । आणि 'तत्र'शब्दीं येथें । त्या काळीं हाही अर्थ. ॥ १०२९ ॥ कीं **'तत्र प्रयाता'** म्हणजे त्या मार्गीं गेले । ते ब्रह्मवेत्ते ब्रह्म पावती ऐसें बोले । आणि **'यत्र काले त्वनावृत्तिं'** ऐसें श्लोकीं पहिले । बोलिला म्हणूनि 'तत्र' त्या काळींही म्हणावें. ॥ १०३० ॥ आणि ज्या काळीं न परते म्हणोनी । बोलिला तो काळ उत्तरायण शब्दें करूनी । बोले आणि दैवतें कालाभिमानी । त्या प्रसंगें त्या मार्गींचीं वर्णिलीं. ॥ १०३१ ॥ एवं 'तत्र'शब्दें त्या मार्गीं त्या काळीं । जे गेले म्हणे **वनमाळी** । ते पावती ब्रह्मीं केवळीं । ब्रह्मवेत्ते जन म्हणोनी. ॥ १०३२ ॥ ऐसे जे ब्रह्मवेत्ते पावती ब्रह्म । म्हणूनि विरोध बोले **पुरुषोत्तम** । कीं तों विरोध परिहरितां अवगम । व्हावा यथार्थ अर्थाचा. ॥ १०३३ ॥ कीं ब्रह्मवेत्ते याचे प्राण । देहाबाहेर न करिती प्रयाण । ऐसें श्रुति बोलती ब्रह्मनिर्वाण । ब्रह्मज्ञानियाचें. ॥ १०३४ ॥ प्रयाणचि मिथ्या त्याचें । त्यास वाटे देवता भेटणें कैंचें ? । **'तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म'** म्हणूनि साचें । **भगवद्वचन** तों ये रीती. ॥ १०३५ ॥ एवं नव्हे हे सद्यमुक्ती । क्रममुक्तीविषयीं हेच उक्ती । येथें युक्ति प्रयुक्ती । राहिल्या सर्व. ॥ १०३६ ॥ एवं क्रममुक्ति ज्याला । उत्तरायण पाहिजे त्याला । सद्यमुक्तीच्या अधिकारियाला । श्रुति नलगे म्हणती उत्तरायण. ॥ १०३७ ॥ ब्रह्मसूत्र वेदश्रुती । ज्ञानियास उत्तरायण नलगे म्हणती । तरी हे सद्यमुक्तीस आणि जो प्रस्तुतीं । पाहिजे याला उत्तरायण. ॥ १०३८ ॥ तेव्हां **'यत्र काले'** म्हणे **चक्रपाणी** । ते यथास्थित नव्हे कां **भगवद्वाणी** ।

अर्थांतराची नसती काहणी । कां मिरवावी ? ॥ १०३९ ॥ आणि मार्गे चौं श्लोकेंकरूनी । 'मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणं' म्हणोनी । ज्याची गति वर्णिली त्यावरूनी । प्रसंग चालिला येथवरी. ॥ १०४० ॥ तो हठयोगी हें तों खरें । कीं कोंडोनि सर्वेही द्वारें । मस्तकास ने वारें । प्राणांचें. ॥ १०४१ ॥ आणि 'तेऽहोरात्रविदो जनाः' । म्हणूनि पूर्वोक्त तेचि तच्छब्दें सूचवी अर्जुना । तेच उत्तरायण मार्गगमना । अधिकारी कां नव्हती ? ॥ १०४२ ॥ कीं सद्यमोक्ष ज्याला । मस्तकास कां प्राण नेणें लागे त्याला ? । कां द्वारें कोंडावीं बोला । त्या पक्कज्ञानियानें ? ॥ १०४३ ॥ आणि कां उत्तरायण । त्यांस जे जितांच अनुभविती निर्गुण । आणि संपतां हें प्रकरण । श्रीकृष्णही हेंचि बोलेल. ॥ १०४४ ॥ 'नैते सृती' या श्लोकेंकरूनी । म्हणे हे दोन्ही मार्ग आइकोनी । योगी न मोहती म्हणोनी । कीं हे दोन्ही मार्ग न लगती पक्कज्ञानियां तयांसी. ॥ १०४५ ॥ 'नैते सृती' याही श्लोकीं । अर्थ सद्यमुक्तीविषयीं योजिला कीं । परी हा विचार नाहीं सूचला कीं । काळ आणि मार्ग हा कां तयाला ? ॥ १०४६ ॥ आणि या श्लोकेंकरूनी । वर्णिले न परतती म्हणोनी । ते ब्रह्मवेत्ते स्वमुखेंकरूनी । श्रीकृष्ण म्हणे. ॥ १०४७ ॥ ब्रह्मशब्दें जरी म्हणावे वेद । तरी जों न कळे ब्रह्मीं अभेद । तोंवरी न तुटे खेद । पुनरावृत्तीचा. ॥ १०४८ ॥ आत्मत्वें ब्रह्म जों कळेना । शब्दज्ञानें पुनरावृत्ती जनां । त्यांस अपुनरावृत्तिगमना[1] । अधिकार कैंचा? ॥ १०४९ ॥ एवं हे ब्रह्मवेत्ते । म्हणावे ब्रह्मजाणते । आणि जे ब्रह्म जाणती ते । प्राण न सोडितां येथेंचि उरती निर्गुणत्वें. ॥ १०५० ॥ आतां अपक्कज्ञानी । या मार्गे गेले म्हणोनी । तरी योगभ्रष्ट येती परतोनी । यांतें अपुनरावृत्ति बोलतो. ॥ १०५१ ॥ एवं अपक्कज्ञानी । आणि ब्रह्मरंध्र भेदूनी । या मार्गे जाती म्हणोनी । नसे पुनरावृत्ति हें बोलिला. ॥ १०५२ ॥ तेव्हां ब्रह्मयासह । मुक्ति हेंही निःसंदेह । कीं सोडोनि जाती देह । ब्रह्मीं न मिळती तत्काळ. ॥ १०५३ ॥ लिंगदेहाचा न जाला ध्वंस । तरी देवतामार्ग बोलिला त्यास । लिंगदेह नसे जयास । काळ मार्ग देवता हे त्यांस कैंचे ? ॥ १०५४ ॥ ब्रह्मप्राप्ति सद्य ज्याला । देह सोडोनि कोठें जाणें घडे त्याला ? । क्रममुक्ति बोलता तरी बोला । ब्रह्मलोक. ॥ १०५५ ॥ ऐसा गीतेचा अर्थ । न कळोनि वाखाणिती व्यर्थ. । हठयोगबळें समर्थ । म्हणविती सिद्धि दावूनी. ॥१०५६॥

[1] पुनर्जन्म नाहींसा होण्यास.

कोणी पुरूनि घेती । कोणी गगनपंथें जाती । नाना चमत्कार दाविती । चेटकी जैसे. ॥ १०५७ ॥ त्यांत कोणी विरळ । ब्रह्मात्मता ओळखती केवळ । ब्रह्मरंध्र भेदूं जाणती कुशळ । त्यांस गति ऐसी बोलिली. ॥ १०५८॥ ब्रह्मरंध्रही भेदूं जाणती । आणि ब्रह्मात्मता नेणती । ते पुन्हा परतती । हें न बोलतां सिद्ध होय. ॥ १०५९ ॥ ऐसी अपक्क ज्ञानिया हठयोगियाची गती । सांगतों कीं तेही दक्षिणायनीं जरी जाती । चंद्रामृत सेवूनि परतती । तो मार्ग बोलतो या श्लोकीं. ॥ १०६० ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

ज्या काळीं ज्या मार्गी गती । पुनरावृत्तीची योगी पावती । तेही सांगेन तुजप्रती । ऐसें बोलिलों होतों तें आइक. ॥ १०६१ ॥ धूममार्गी मूर्तिमंत । मूर्तिमंत रात्रि तैसाचि तम अत्यंत । कृष्णपक्ष आणि मकरसंक्रांतीपर्यंत । कर्कसंक्रांतीपासूनि मास सहा. ॥ १०६२ ॥ दक्षिणायन देवांची राती । साहा मास साही भाग तीचे होती । तेही अंधकाररूप असती । कर्कापासूनि धनुर्मासपर्यंत. ॥ १०६३ ॥ मास साही मूर्तिमंत । आणि साही मिळतां तें एक दैवत । कीं देवांची रात्रि आंधारी अत्यंत । दक्षिणायनीं ते भेटे. ॥ १०६४ ॥ दक्षिणायन मार्ग ये रीती । या देवता चंद्रज्योतीस पावविती । दक्षिणायनीं जे जाती । अपक्क ब्रह्मवेत्ते हठयोगी तयातें. ॥ १०६५ ॥ ते उत्तमलोकांतें जाउनी । चंद्रज्योतीतें पावोनी । म्हणजे चंद्रकलामृत सेवूनी । देवांत असती. ॥ १०६६ ॥ पावोनि गति ऐसी । होय मागुती गर्भवासी । परतूनि ये हठयोगियासी । पुनरावृत्ति दक्षिणायनीं होतसे. ॥ १०६७॥ येथें बोलिला योगी । तो कर्मयोगी म्हणोनि त्यालागीं । टीकाकार बहुतेक जगीं । वाखाणिती. ॥ १०६८ ॥ मार्ग आणि गती । हीं कर्मयोगियाचींच दिसती । कीं धूमादि मार्ग श्रुती । बोलती कर्मयोगियातेंचि. ॥ १०६९ ॥ तरी योगभ्रष्टलक्षण । षष्ठाध्यायांत कमलेक्षण । बोले तेथें म्हणे आपण । कीं पुण्यकृतांच्या लोकास तो पावतो. ॥ १०७० ॥ **'प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकान्'** म्हणोनी । श्रीकृष्ण या श्लोकेंकरूनी । म्हणे पुण्यकर्त्यांच्या लोकातें पावोनी । शुचि श्रीमंतगृहीं जन्मतो. ॥ १०७१ ॥ हाही धूमादि मार्गेंकरूनी । चंद्रज्योतीतें पावोनी । पुन्हा येतो परतोनी । परि ब्रह्मात्मवेत्ता अपक्कयोगी म्हणावा. ॥ १०७२ ॥ कीं कर्मयोगियांस दक्षिणायनीं । पुनरावृत्ति तैसीच उत्तरायणीं । दक्षिणायन विशेष चक्रपाणी । काय येथें वदला म्हणावा. ॥ १०७३ ॥

ज्ञानहीनास अपुनरावृत्ती । कर्मयोगियास जरी उत्तरायणीं असती । तरी दक्षिणायनीं पुनरावृत्ती । उचित दिसती बोलतां. ॥ १०७४ ॥ अमृत विष दोहींचे दोन्ही । गुण सांगतां अमर अमृतें न मरे म्हणोनी । मरणारचि तो मरे विषेंकरूनी । या बोलासारिखा अयोग्य या अर्थीं हा बोल. ॥ १०७५ ॥ जो अमृतें होय अमर । तोचि विषें मरे नर । ऐसें सांगेल चतुर । मूर्ख म्हणावा अन्यथा. ॥ १०७६ ॥ अमृतविषाचे गुण । सांगेन म्हणे निपुण । आणि ज्यांची सांगे अमरत्वाची खूण । म्हणे अमृतें तो अमर होय. ॥ १०७७ ॥ जो मरणारचि आपण । तो म्हणे विष भक्षितां पावे मरण । ऐशा गोष्टी जो निपुण । तो न बोले कदापि. ॥ १०७८ ॥ उत्तरायण मार्गें जाती । ते ब्रह्मवेत्ते ब्रह्म पावती । जे ब्रह्मीं येथेंचि मिळती । किमर्थ उत्तरायण हा मार्ग त्यांला. ॥ १०७९ ॥ ते त्या पंथें न जाती । तरी ब्रह्मचि ते पावती । किमर्थ हे उत्तरायणगती । तयांला. ॥ १०८० ॥ तैसेच कर्मयोगी । पुनरावृत्ति आहेच त्यांलागीं । काळ अथवा उभयमार्गविभागीं । गुण काय येथें देखिला. ॥ १०८१ ॥ आतां दोघांच्या दोन्ही गती । कळाया कारणें सांगे म्हणावा श्रीपती । तरी दों प्रकारींचे योगी ये रीती । अधिकारी वेगळे न बोले. ॥ १०८२ ॥ जरी अधिकारी वेगळे बोलता । तरी तदनुरूपें अर्थही योजिता । या श्लोकीं तो सकळ प्रतिदाता । बोलतो इतकेंचि. ॥ १०८३ ॥ कीं ज्या काळीं जातां योगी न परतती । तो सांगेन तुजप्रती । आणि ज्या काळीं जातां परतोनि येती । तोही तूतें सांगेन. ॥ १०८४ ॥ भेद बोले काळाचे । तैसे भेद न दावी योगियाचे । योग्य अर्थ सोडोनि वाचे । अयोग्य अर्थ कां आणावा ! ॥ १०८५ ॥ जे उत्तरायणीं न परतती । तेचि दक्षिणायनीं परतोनि येती । अर्थ वदतां ये रीती । मूळानुरूपचि दिसतो. ॥ १०८६ ॥ जरी दोन्ही काळ न लेखिले । क्लिष्टकल्पेनेनेंचि मार्ग वाखाणिले । तरी जे या मार्गें नाहीं परतले । तेचि परतले त्या मार्गें. ॥ १०८७ ॥ आतां काळ नलगे ज्ञानियास । म्हणूनि मार्गचि बोलावा ब्रह्म पावावयास । तरी जितांचि ब्रह्म जाले तयांस । कां हा मार्ग ? कां या देवता ? ॥ १०८८ ॥ एवं नलगे जेव्हां काळ । मार्ग देवताही फटकाळ । ज्ञानी अपक्व हठयोगी कुशल । तो ब्रह्मलोकास या काळीं या मार्गें जातो हा अर्थ. ॥ १०८९ ॥ अर्थ हाचि अनुकूळ । इतर अर्थ प्रतिकूळ । बलात्कारें टीका आणि मूळ । यासि एकवाक्यता घडेना. ॥ १०९० ॥ ते ब्रह्मवेत्ते परतंती । कैसें वदावें म्हणोनि भीति । ज्या ब्रह्मवेत्त्यांस ऐशी गती ।

त्यांस दक्षिणायनीं एक जन्म पुनरावृत्तीही घडों ये. ॥ १०९१ ॥ कीं पक्क-ज्ञानियाचे प्राण । न करितीच कधीं प्रयाण । हें अपक्कयांस हठयोग उत्तरायण । सांपडे तरीच मुक्ति ब्रह्मया सांगातें. ॥ १०९२ ॥ उत्तरायण जया न सांपडे । त्यास पुनरावृत्ति घडे । पूर्वसंस्कारें बुद्धि पडे । पुन्हा ज्ञानमार्गींच. ॥१०९३॥ मग सद्यमुक्ति घडो । अथवा क्रममुक्तींत मागुती पडो । पूर्वसंस्कार नेदी बुडों। मृत्युसंसारसागरीं. ॥ १०९४ ॥ **'नहि कल्याणकृत्कश्चित्'** म्हणोनी । षष्ठाध्यायांत या श्लोकेंकरूनी । कृष्ण ऐसें बोलिला यावरूनी । तो वायां जाय न म्हणावा. ॥ १०९५ ॥ षष्ठाध्यायांत योगभ्रष्ट । तो सद्यमुक्तिमार्गीं जाला भ्रष्ट । हा पूर्वसंस्कारें पुन्हा कष्ट । हठयोगीं करूनि अपुनरावृत्ति साधील. ॥ १०९६ ॥ आतां यापुढें जो श्लोक । तेथें ऐसेंचि बोलेल उत्तमश्लोक । कीं पुन्हा अपुनरावृत्ति लोक । पावेल हा म्हणूनी. ॥ १०९७ ॥ एवं च या श्लोकीं योगी बोलिला । ज्ञानी अपक्क आणि हठयोगी म्हणावें त्याला । जरी दक्षिणायनीं ब्रह्मरंध्र भेदूनि गेला । तरी परतेल हाचि सिद्धांत. ॥ १०९८ ॥ अनादि हे मार्ग दोनी । हें बोलेल या पुढिल्या श्लोकेंकरूनी । तेथेंही अधि-कारी एकचि म्हणोनी । बोलेल तो हा या पुढील श्लोकीं. ॥ १०९९ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६ ॥

शुक्लकृष्ण दोन्ही गती । शुक्ल उज्ज्वल प्रकाशास म्हणती । उत्तरायण मार्ग अग्नि ज्योती । इत्यादि सर्व तेजोमय ॥ ११०० ॥ कृष्णगतिकाळीं । धूमादि तमोरूप दक्षिणायनकाळीं । या जगास म्हणे वनमाळी । या शाश्वता गति अनादि हा भाव. ॥ ११०१ ॥ या दोनी गति संमत मला । कीं उत्त-रायणीं मोक्षचि ज्ञानियाला । दक्षिणायनीं जरी परतला । तरी जन्मीं दुस-रियातेंचि गति पावेल. ॥ ११०२ ॥ तेंचि उत्तरार्धें बोलतो । कीं एके गतीनें न परतेचि तो । आणि दुसरे गतीनें तो परततो । परि पुन्हा तोही जातो अपुनरावृत्तीतें. ॥ ११०३ ॥ **'अन्ययावर्तते पुनः'** म्हणोनी । या शेवटिल्या 'पुनः'शब्दें करूनी । **'यात्यनावृत्तिं'** या अक्षरांसी योजूनी । श्लोक वाखाणावा हें सूचवी. ॥ ११०४ ॥ कीं **'अन्ययावर्तते'** । इत-कियानेंचि अर्थसिद्धि होते । 'पुनः' शब्दें भगवद्वाणी होते । न कळे तया व्यर्थ येथें. ॥ ११०५ ॥ कीं **'अन्ययावर्तते'** म्हणोनी । म्हणतां अन्यगति कृष्णगति तीकरूनी । योगी येतसे परतोनी । हा अर्थ सिद्ध होतो.

॥ ११०६ ॥ जरी पुन्हा न म्हणे हरी । आणि **'अन्यथावर्तते'** इत-केंचि म्हणे जरी । दुसरे गतीनें परततो ऐसेंपरी । तरी होयच सिद्ध अर्थ. ॥ ११०७ ॥ परततो म्हणतांच होता अर्थ । परततो पुन्हा म्हणणें व्यर्थ । एवं पुन्हा जन्मांतरीं होऊनि कृतार्थ । अपुनरावृत्तीतें पावतो हेंचि सत्य. ॥ ११०८ ॥ पुन्हा धूमादि कृष्णगतीतें तो । पावोनियां परततो । कर्मयोगियास ऐसें म्हणतो । श्रीकृष्ण म्हणोनि जरी म्हणावें. ॥ ११०९ ॥ तरी स्वर्गास जाऊनि च्यवला । तो जन्मांतरीं पापी जाला । दुष्टसंगें नरकास गेला । ऐसे उदंड. ॥ १११० ॥ नरकास जाऊनी आला । सत्संगें पुण्यें करूं लागला । तो उत्तमा स्वर्गगतीस पावला । ऐसेही उदंड. ॥ ११११ ॥ पुन्हा पावोनि चंद्रज्योती । परतोनि येईल मागुती । पुनःपुन्हा कर्मयोगियास ते गती । होणार हेंही प्रसिद्ध. ॥ १११२ ॥ स्वर्गास राजा नहुष गेला । तो अजगर होऊनि पडिला । ज्यास जैसा प्रसंग घडला । तो पावला तैसे ग-तीतें. ॥ १११३ ॥ हे प्रसंग बोलतां फार । ग्रंथ वाढतो अपार । 'पुनः'—शब्दाचा निर्धार । कोठें न लागे. ॥ १११४ ॥ आणि हा कर्मयोगी हेंही न घडे । पुनरावृत्तीही हठयोगिया ब्रह्मवेत्त्याकडे । लागते कीं सेवूनि चंद्रामृ-तातें मुरडे । दक्षिणायनीं. ॥ १११५ ॥ पुन्हा शुक्लगतीनें तो । अपुनरावृत्तीतें पावतो । ब्रह्मवेत्ता योगी जरी परततो । दक्षिणायनीं देह सोडितां. ॥ १११६ ॥ टीकाकारीं येचि रीती । टीका करावी म्हणूनि श्रीपती । पूर्वार्धाच्या अंतीं । दोनी अक्षरें वदे मतें म्हणोनी. ॥ १११७ ॥ मत म्हणजे संमत । मज संमता दोनी गति म्हणे भगवंत । षष्ठाध्यायीं योगभ्रष्टजन्म अत्यंत । श्रेष्ठत्वें जैसा वर्णिला. ॥ १११८ ॥ तैसी एकदा जरी पुनरावृत्ती । तरी पुन्हा पावेल अपुनरावृत्ती । यालागीं देवताचक्रवर्ती । म्हणे दोन्ही गति मज संमत. ॥ १११९ ॥ पुनरावृत्ति कर्मयोगियाची अत्यंत । निंदी स्थळस्थळीं भगवंत । मागें निंदिलें द्वितीयाध्यायांत । पुनरावृत्ति अधिकारी आणि गतीही. ॥ ११२० ॥ **'यामिमां पुष्पितां वाचं'** या श्लोकापासूनी । **'कामात्मानः स्वर्ग-पराः'** म्हणूनी । गति आणि गतीस जाणार निंदूनी । बोलीला. ॥ ११२१ ॥ पुढेंही बोलेल नवमीं । ऐसेंच मुमुक्षूंचा स्वामी । कीं गतागती पावती काम-कामी । **'गतागतं कामकामा लभंते'** म्हणोनी. ॥ ११२२ ॥ आतां नि-ष्कामकर्मगती । म्हणूनि संमत म्हणतो म्हणावें श्रीपती । तरी हेंही बंधक म्हणे जगत्पती । निंदा नव्हे हे काय? ॥ ११२३ ॥ **'यज्ञार्थात्कर्मणो-**

ऽन्यत्र' । या श्लोकीं कमळनेत्र । म्हणे कृष्णार्पणावीण कर्ममात्र । बंधक म्हणोनी. ॥ ११२४ ॥ एवं हे योगियाची पुनरावृत्ती । पुनः देणार अपुनरावृत्ती । म्हणूनि दोन्ही संमता म्हणे श्रीपती । आणि कर्मयोगीही हा नव्हे. ॥ ११२५ ॥ आतां या संमता दोन्ही गती । म्हणूनि म्हणे जो श्रीपती । मोहली अर्जुनाची मती । तो मोह परिहरितो या श्लोकीं. ॥ ११२६ ॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

अर्जुना! या दोन्ही गती । जाणोनि काय योगी मोहती । कोण योगियाची ही मती । मोह येथें न पावे. ॥ ११२७ ॥ अगा! जे स्वरूपीं चित्त योजिती । जे ब्रह्मचि होऊनि जाती । ते कां दिवस रात्रि मोजिती । ब्रह्मयाची? ॥ ११२८ ॥ त्यांसि कां पाहिजे उत्तरायण? । त्यांसकां ब्रह्मलोकप्रयाण?। अग्नि ज्योति इत्यादि देवतागण । चरणरजही न लाहती तयांचे. ॥ ११२९ ॥ न त्यांस उत्तरायण दक्षिणायन । न त्यांस अग्न्यादि धूमादि मार्ग देवतागण । अपुनरावृत्ति पुनरावृत्ति दोंहीची खूण । ते न जाणती जे ब्रह्म जाले देहींच. ॥ ११३० ॥ ते या दोन्ही गती । पूर्वोक्ता योगियांच्या जाणती । परि आपुल्या अनुभवापुढें ते म्हणती । कीं या दोन्ही गति फटकाळ. ॥ ११३१ ॥ कर्मयोगियाच्या गतीहुनी । या गति उत्तमा या भावेंकरूनी । मज संमता म्हणोनी । मी म्हणतसें हा भाव. ॥ ११३२ ॥ परंतु ज्ञाननिष्ठा योगिया । जे सद्यगती धनंजया! । तीवरूनि दोनी गति या । ओंवाळिल्या तरी महत्त्व याही कांहीं पावती? ॥ ११३३ ॥ मज संमता म्हणोनी । गोष्टी पडली तुझिया कानीं । घाबिरा जाळासि यावरूनी । कीं न वाटती दोन्ही तुज उत्तमा. ॥ ११३४ ॥ अगा! दुष्काळें जे मरती । त्यांस कांजी आंबील बरी म्हणावी ये रीती । तैसी दोहीं गतींची करितो स्तुती । अमृतपान करणारिया तुजपासीं. ॥ ११३५ ॥ त्या गति योग्या तुजला । मी नाहीं बोलिलों या बोला । या गति जाणोनिही योगियाला । कदापि कोणासही मोह नव्हे. ॥ ११३६ ॥ अर्जुना! तूं तों माझा भक्त । माझ्या चरणीं अनुरक्त । म्हणूनि म्हणतों कीं होय योगयुक्त । तस्मात्कारण अर्जुना! ॥ ११३७ ॥ कीं जो योगी त्याची मती । न मोहे जाणोनि या गती । म्हणूनि योगयुक्त तूंही सुमती । होय सर्वकाळीं अर्जुना! ॥ ११३८ ॥ इत्यादि· सूर्यापुढें खद्योत होती । योगी पावे तो·ऐशा पदाप्रती । म्हणूनि बोलतो जगत्पती । अध्यायांतीं हा श्लोक. ॥ ११३९ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

अगा! या दोन्ही गती। त्यांस कीं जे हठयोगी ब्रह्म जाणती। उत्तरायण-मार्गें जाणारे तुजप्रती। ब्रह्मवेत्ते म्हणूनि जे बोलिलों. ॥ ११४० ॥ तेचि जातां दक्षिणायनीं। जरी येती परतोनी। तरी पुन्हा ब्रह्मवेत्ते म्हणोनी। जाती अपुनरावृत्तीतें. ॥ ११४१ ॥ ब्रह्मीं कळणें अभेद। तें गुरुमुखें निषेधितां भेद। तेथें कारण वेद। हाचि 'वेद'शब्दाचा अर्थही. ॥ ११४२ ॥ 'वेदयंतीति वेदाः' म्हणोनी। जाणविती ते वेद या अर्थावरूनी। पूर्वोक्त मार्ग ज्यांस दोनी। ते मार्ग ते ब्रह्मवेत्ते त्या गति सूचवी. ॥ ११४३ ॥ कीं वेद यज्ञ तप दान। यांचे ठायीं जें जें निदान। तें अतिक्रमूनि पावतो मुख्य स्थान। योगी म्हणूनि या लोकीं. ॥ ११४४ ॥ तरी हा योगी तोचि निश्चित। कीं ब्रह्मीं ब्रह्ममय करी चित्त। **'यतो वाचो निवर्तंते'** हा अद्भुत। योग जया योगियाचा. ॥ ११४५ ॥ त्याचा योग योजतो जेथें। परा वाचा नसे तेथें। हे वेद तों वर्तती एथें। परेआलीकडे वैखरीपर्यंत. ॥ ११४६ ॥ म्हणूनि सद्यमुक्ति याला। क्रममुक्ति हठयोगें त्याला। ब्रह्म जाणती परि ज्याला। नसे वेदवाणीपरता हा अनुभव. ॥ ११४७ ॥ यालागीं त्यांचें ज्ञान आणि त्यांची गती। वेदींच आहे कीं वेद बोलती। वेदवाणी टाकूनि आरती। परती वृत्ति नाहीं निमाली तयांची. ॥ ११४८ ॥ स्थिति गति त्यांची बोलती श्रुती। याची स्थिति वेदाहूनि परती। कीं वेद जेथूनि परतती। हा त्या आनंदीं निमग्न. ॥ ११४९ ॥ यालागीं जें सर्वां निगमीं। तें हा योगी अतिक्रमी। आणि पद पावे म्हणूनि म्हणतो स्वामी। निर्गुण सगुण मोक्षाचा. ॥ ११५० ॥ वेदीं ज्ञान वेदीं ध्यान। इत्यादि जें जें मुक्तिसाधन। तें अतिक्रमितो ऐसें वचन। बोलतां नये. ॥ ११५१ ॥ नदी लंघूनि गेलियावरी। नाव नलगे तयास परी। नाव अतिक्रमूनि जातो हे वैखरी। बोलतां विरुद्ध होय. ॥ ११५२ ॥ नावेस लावूनि कर। बाहुबळें तरती सागर। भागती राहती नर। द्वीपांतरीं. ॥ ११५३ ॥ जे नावेंत बैसले। ते त्यांस अतिक्रमूनि गेले। पैलतिरीं जाऊनि प्याले। दिव्यामृतातें म्हणों ये. ॥ ११५४ ॥ ब्रह्मयाची नाव तीरा। जातां हेही पावतील पैलपारा। परि खोळंबा बहुकाळ त्या नरां। अतिक्रमिलें योगियानें तयांतें. ॥ ११५५ ॥ वेदीं म्हणतां श्रीपती। सूचवी कीं अतिक्रमी या गती। त्या गतीची वाट पाहती। योगी पावे ज्या पदा. ॥ ११५६ ॥ तेंच

म्हणतो **स्वामी** । कीं जें सर्वां वेदीं अतिक्रमी । आतां कर्मफळ बोलिलें निगमीं । तें अतिक्रमी जरी म्हणावें. ॥ ११५७ ॥ तरी तें वेगळें करूनी । या श्लोकींच बोलतो म्हणोनी । जें सर्व वेदीं तें अतिक्रमितो या वचनीं । हाचि अर्थ हा सिद्धांत. ॥ ११५८ ॥ यज्ञ तप दानें सकळ । यांचे ठायीं बोलिलें पुण्यफळ । तें सर्व अतिक्रमूनि केवळ । पर जें परब्रह्म त्यातें पावतो. ॥ ११५९ ॥ **'परं स्थानमुपैति चाद्यं'** म्हणोनी । बोलतो दोनी मोक्ष या शब्देंकरूनी । उप शब्द आणि चकार योजूनि । स्पष्ट मुक्ति दोनी बोलतो. ॥ ११६० ॥ पर म्हणजे पलीकडे । शुद्ध सत्त्वही ज्या आलीकडे । तेथें पावतो म्हणतां घडे । केवळ निर्गुण निर्वाण. ॥ ११६१ ॥ पर शब्दें निर्गुण मोक्ष दावुनी । जरी सगुणभक्त असे योगी ऐसा होउनी । तरी **'स्थानमुपैति चाद्यं'** म्हणोनी । या शब्दीं बोले सगुणमोक्ष. ॥ ११६२ ॥ प्रकटे पहिलें सर्वांहुनी । त्यास म्हणावें आद्य म्हणोनी । तोचि सगुण वैकुंठरूपें करूनी । स्थान जाला मुक्ताचें. ॥ ११६३ ॥ **'आद्यं स्थानं च उपैति'** । पदें एथें ऐसीं योजिती । अर्थ याचा ये रीती । कीं आद्यस्थान जें त्यातेंही पावतो. ॥ ११६४ ॥ आणि उप म्हणजे समीप । आद्यस्थान वैकुंठ भगवद्रूप । तेथें सत्त्वरूपें स्वानंदस्वरूप । अखंड अनुभविती समीप ते सर्व. ॥ ११६५ ॥ निर्गुणीं उपशब्द न घडे । आणि आद्यशब्दही न लागे तिकडे । आद्य म्हणतां सगुण सांपडे । सर्वांहूनि आदिकाळीं प्रगटे म्हणोनी. ॥ ११६६ ॥ करितां क्लिष्टकल्पना । केले तैसे अर्थ होती नाना । परि शब्दशक्ति पाहतां लागेना । निर्गुणाकडे आद्य शब्द. ॥ ११६७ ॥ तैसेंचि निर्गुण स्वरूप । तें न दुरी अथवा समीप । उप शब्दशक्तीचाहीं प्रताप । सगुण मोक्षाच पर्यंत. ॥११६८॥ शब्दमात्रें करूनी । निर्गुणपक्ष मात्र जो तो धरूनी । गीता वाखाणिती म्हणोनी । झांकोनि राहिले स्पष्टार्थ. ॥ ११६९ ॥ च्यवले जय विजय । ज्या त्यांस हाचि संशय । म्हणूनि सगुण मोक्षाचा निर्णय । निर्गुण मोक्षींच योजिती. ॥ ११७० ॥ जय विजय च्यवले हें पुराणीं । आणि महाभारतीं हे भगवद्वाणी । एथें चतुर्दशीं चक्रपाणी । बोलेल हें सत्य कीं तें अधिक. ॥ ११७१ ॥ **'सर्गेऽपि नोपजायंते'** । म्हणजे सृष्टिकाळींही न जन्मती ते । आणि **'प्रलये न व्यथंति ते'** । म्हणजे प्रलयीं न पावती ते व्यथा. ॥ ११७२ ॥ पांचवा वेद भारत । पुराणांसही प्रमाणभूत । त्यांत सर्व वेद मथूनि भगवंत । हें गीतामृत स्वमुखें बोलतो. ॥ ११७३ ॥ जें महा-

भारतीं । तेंचि पुराणें बोलती । येथें नसे कोठेंच नाहीं ऐसे रीती । व्यास कर्ता पुराणांचाच बोलतो. ॥ ११७४ ॥ भारतीं जयविजयांस । असुरत्व-प्राप्ति वर्णी व्यास । आणि गीता भगवद्वाणीही जनास । व्यासचि तो ऐ-कवी ॥ ११७५ ॥ येथें सगुणमोक्ष । ये रीती वर्णी अंबुजाक्ष । तेव्हां सर्वांत थोर हा पक्ष । आणि तेंही नव्हे अन्यथा. ॥ ११७६ ॥ याचा निवाडा व्या-सवाणी । करी कूर्मपुराणीं आणि पद्मपुराणीं । कीं अज्ञ आणि सगुणस्मरणीं । ते दुर्गाभागीं भूभागीं राहती. ॥ ११७७ ॥ श्रीभाग मुक्तिस्थान । तें भक्त पावती ज्यांस आत्मज्ञान । भक्त आणि ज्ञानहीन । भूभाग दुर्गाभाग पावती. ॥ ११७८ ॥ देहांतीं जो स्मरे ज्यास । तो तद्रूप होय पावे त्यास । तैसेंचि ज्ञानहीन भक्तांस । तद्रूपत्व परि तो मोक्ष नव्हे. ॥ ११७९ ॥ जो ज्ञानी भक्त । तो श्रीभागीं म्हणावा मुक्त । हा पक्ष भगवद्वाणीसंयुक्त । आणि संमत पुराणांसही. ॥ ११८० ॥ इतिहासपुराणीं नवी ग्रंथरचना । स्वमतानुरूप क-रिती कल्पना । आणि मिसळिती श्लोक नाना । व्यासवाणी वाटे लोकांतें. ॥ ११८१ ॥ गीता आणि वेद । जगीं पाठशाखाभेद । तेथें कल्पितपणाचा संदेह खेद । न उपजे सर्वथा. ॥ ११८२ ॥ भेदमती श्रुतीही बहुत । कल्पिती परि त्या न होती संमत । कल्पितपण दिसे अत्यंत । शाखाभेद पाठकांकरितां ॥ ११८३ ॥ वेदश्रुती आणि हे । भगवद्वाणी जो पाहे । त्यास सिद्धांत जो आहे । तो कळे निःसंदेह. ॥ ११८४ ॥ स्थळस्थळीं श्रुती । सगुणमोक्ष बोलती । हें तों सर्वही जाणती । तैसीच गीता. ॥ ११८५ ॥ प्रस्तुतीं पर-शब्दें मोक्षनिर्गुण । 'स्थानमुपैति चाद्यं' म्हणूनि सगुण । मोक्ष सांगे दावूनि खूण । तदनुरूप. ॥ ११८६ ॥ त्यांत जे योगी चित्त अव्यक्तीं । योजिती त्यांस निर्गुणमुक्ती । जे वासुदेव सर्व ऐसी भक्ती । करिती ते सगु-णमुक्ति भक्त पावती. ॥ ११८७ ॥ येथें नुसता योगी पावे निर्गुण । सर्वा-त्मभक्त पावे स्थान आद्य सगुण । म्हणूनि सर्वात्मभक्ति आपण । श्लोकीं याच बोलतो. ॥ ११८८ ॥ कोण्या भक्तीकरूनी । भक्त पावतो आद्यस्थानीं । तरी सर्व हें जाणोनी । पावतो म्हणे. ॥ ११८९ ॥ **'वासुदेवः सर्वमिति । स महात्मा सुदुर्लभः'** म्हणे श्रीपती । हें सप्तमाध्यायांत अंतीं । स्पष्ट भक्तश्रेष्ठत्व वर्णिलें. ॥ ११९० ॥ सर्वदा सर्वात्मतेचें स्मरण । हेंच सगुण भजनाचें लक्षण । या ज्ञानाचें नांव सगुण । धर्म्य पदें उत्तराध्यायांत बोलेल. ॥ ११९१ ॥ निर्गुणज्ञान सगुणभक्ती । आणि परमपुरुषार्थ सगुणमुक्ती ।

ऐसी गीता भगवदुक्ती । सार सकळां वेदांचें. ॥ ११९२ ॥ ऐसा अध्याय आठवा । बोले अवतार आठवा । तो देवकीचा आठवा आठवा । वामन म्हणे. ॥ ११९३ ॥ ऐसी हे यथार्थदीपिका । श्रीभगवद्गीतेची टीका । त्यांत अष्टमाध्यायाची हे श्रीवत्सांका । वैकुंठनायका तया अर्पिली. ॥ ११९४ ॥ आतां राजविद्याराजगुह्योपदेश । करील उत्तराध्यायीं हृषीकेश । ज्याची टीका करितां क्लेश । थोर थोरही ' पावले. ॥ ११९५ ॥ नेणें कांहीं ज्ञान । नेणें कांहीं भजन । एक शेषशायी कमलनयन । दैवत इतकें जाणतों. ॥ ११९६ ॥ हा भावही देऊनि जतन । करितो तोचि शेषशयन । म्हणूनि गीतार्थ अतिगहन । तोचि कमलनयन सूचवितो. ॥ ११९७ ॥ ज्यांस इतर टीकाकारांचे अभिमान । ते न देतील या टीकेस मान । हरिभक्त निर्मत्सर निरभिमान । तेचि देतील सन्मान या टीकेतें. ॥ ११९८ ॥ जे हरिचरणीं अभक्त । क्षुद्रकाम क्षुद्रदेवताभक्त । त्यांस काय वाटेल युक्त । हे टीका? ॥ ११९९ ॥ ज्यास कृष्णचरणांची चाड । त्यास काय अभक्ताची भीड? । हे त्यांतेंचि वाटेल गोड । जे बाह्यांतरींही हरिभक्त. ॥ १२०० ॥ हरिभक्ताचें अंतःकरण । तेथेंचि वैकुंठनाथाचे चरण । त्यास मी अनन्यभावें शरण । वामन म्हणे. ॥ १२०१ ॥

सर्वदा स्वचरणस्मरणाय पार्थमादिशदपि स्मरणाय ।
यद्गतस्य न हि संसृतिचक्रं तं स्मरामि सततं धृतचक्रम् ॥

अध्याय नववा.

जय जय करुणासुधाजलनिधे! । जय जय सविज्ञानज्ञाननिधे! । जय जय जडजगदूर्मिचिन्महोदधे! । श्रीसच्चिदानंद! ॥ १ ॥ जय जय राजविद्योपदेशक । जय जय राजगुह्यप्रकाशक । जय जय निर्गुण सगुण त्रिगुणभेदनाशक । धर्मविज्ञानबोधमूर्ते! ॥ २ ॥ जय जय जलजदलायताक्ष । जय जय अतींद्रिय सकलेंद्रिय परोक्ष । जय जय जगद्रूप प्रत्यक्ष । ऐश्वर्ययोगमूर्ते. ॥ ३ ॥ जय जय धृतजगदशेष । जय जय चित्प्रकाश परिहृतजडतमोदोष । जय जय चित्तंतुकपटजडपटवेष । शेषशयना शेषगुरो! ॥ ४ ॥ जय जय अनल्पकल्पक । जय जय अजल्पजल्पक । जय जय अशेषशेषतल्पक । स्वजनकल्पतरो जगद्गुरो. ॥ ५ ॥ जय जय अनादिमायाध्यक्ष । जय जय मायात्रिगुणपरोक्ष । जय जय

मायासत्वापरोक्ष । मोक्षानंद सहजानंद ! ॥ ६ ॥ जय जय सकलसुरावतंस । जय जय सुरसंपत्समृद्धमानसराजहंस । जय जय कंसाद्यसुरभात्रविध्वंस । परमहंसगुरो ! ॥ ७ ॥ जय जय सत्कीर्तनार्हगुण । जय जय सदुपास्यसगुणनिर्गुण । जय जय सद्वृंदवंद्यचरण । एकत्वाद्युपासनोपास्य ! ॥ ८ ॥ जय निजजनपालनैकचतुर । निजजनयोगक्षेममंदरधर[1] । निजजनावनप्रतिज्ञोद्धृतकर । सर्वेश्वर कृपानिधे कृष्ण ! पाहि पाहि. ॥ ९ ॥ जी जी देवाधिदेवा ! । प्राकृतभाषें करितां तुझी सेवा । वेदवाणीस उपजे हेवा । तुझ्या स्वरूपाचा ठेवा जीमाजीं. ॥ १० ॥ मुख्य तुझें नाम गोड । पुरवी सर्वां भाषांचें कोड । तें कानीं मुखीं येतां मोड । देहीं उपजती प्रेमाचे. ॥ ११ ॥ काय वेदशास्त्र जाणे व्रेज[2] । ज्यांची भक्ति देखोनि तुझा आत्मज । ब्रह्मा वेदवक्ता शिरीं पदरज । वंदी व्रजनारीनरांचे. ॥ १२ ॥ गजेंद्र[3] कोण शास्त्र पढला, । बाळ[4] कोण्या पांडित्यें ध्रुवपद[5] चढला, । दासी कुब्जा[6] तिला घडला । काय अभ्यास संस्कृताचा. ॥ १३ ॥ व्रजीं चारितां गायी । कुचकंकुमें गोपिकांचीं पायीं । तदंकित तृणें कृतार्थ ठायीं ठायीं । बल्लवस्त्रिया[7] पढलिया त्या काय. ॥ १४ ॥ अभिमानें बुडाले पंडित । यज्ञपत्न्यांनीं[8] अर्चितां वैकुंठमंडित । न पढतां न वाचितां अखंडित । आनंद भक्तीनें पावल्या. ॥ १५ ॥ भक्ति थोर भक्ति थोर । तूं चंद्रमा भक्त तुझे चकोर । तूं मेघ भक्त मयूर । मेघश्याम समोर । त्यांस तूं सर्वत्रही. ॥ १६ ॥ एवं पाववया तुझे चरण । भाषा कोणी नव्हे कारण । कारण सप्रेम अंतःकरण । देवाधिदेवा ! ॥ १७ ॥ जैसें भजनास कारण नव्हे वित्त । मुख्य सादर असावें चित्त । तथापि वित्त-

---

१. आपल्या भक्तांचा योगक्षेमरूपी पर्वत उचलून धरणारा. २. गौळी. ३. नक्रानें गजेंद्रास ओढून नेलें असतां तो (गजेद्र) परमेश्वरास शरण गेला व त्यांनी त्याची नक्रापासून सुटका केली. 'गजेंद्रमोक्ष' नांवाचें स्तोत्र सर्वप्रसिद्ध आहे. ४. उत्तानपादराजाचा मुलगा ध्रुव. ५. अढळपद; अढळस्थान. ६. कंसाची दासी. कृष्ण आणि बलराम हे मथुरेस जात असतां तिची मार्गांत गांठ पडली. ती कंसास लावण्याकरितां उटणी नेत होती. त्यांतील बराच भाग तिनें त्या बंधुद्वयास दिला. कृष्ण सुप्रसन्न होऊन त्यानें तिला सुदर स्त्री बनविली. ७. गौळणी, गोपी ८. गोंकुळांतील सर्व ब्राह्मण श्रीकृष्णाची आचारभ्रष्टता पाहून गोकुळाबाहेर रहाण्यास गेले व तेथें यज्ञ करूं लागले. एकदा श्रीकृष्णाची गोपाळ मंडळी शिदोरी विसरल्यामुळें क्षुधेनें व्याकुळ झाली तेव्हां कृष्णानें त्यांस त्या ब्राह्मणांकडे पाठविलें. त्यांनीं अन्न देण्याचें नाकारलें. श्रीकृष्णानें पुन्हां गोपाळांस त्या ब्राह्मणांच्या स्त्रियांकडे पाठविलें. त्या कृष्णभक्त असल्यामुळें अन्न घेऊन श्रीकृष्णाकडे आल्या, त्यामुळें यज्ञनारायण संतुष्ट झाला व ब्राह्मणांस आपलें अज्ञान समजलें. (हरिविजय—अध्याय १६.)

वंत वेंचिती यानिमित्त । कीं अन्यथा वित्तशाठ्य लागेल. ॥ १८ ॥ मंगलाच-रण म्हणोनी । करितों देवा संस्कृतें करोनी । कोणी अर्थी दृष्टीही नेदुनी । सुखें उगेंचही वाचोत. ॥ १९ ॥ जेथोनि टीकेचा आरंभ । तेथोनि गीतार्थ जो स्वयंभ । तो होय अत्यंत सुलभ । शब्द ऐसे योजितों. ॥ २० ॥ परंतु गीतार्थाच्या केंडोविकडी । अर्थानर्थाच्या घडामोडी । म्हणोनी वाटे कठिण रोकडी । परि विचारितां सुलभ तुझ्या कृपेनें. ॥ २१ ॥ आतां सकळ विद्येचा राणा । ऐसी विद्या तेही नारायणा । या अध्यायीं सांगसी स्वशरणा । आणि गुह्य राजा गुह्यां सर्वांचा. ॥ २२ ॥ सर्व ज्ञानाचा कळस । मुक्ति देऊनिही ज्याच्या दानीं आळस । त्याचा घावयाचा वोरस[3] । भक्ताच्या ठायीं येथें दाख-विसी. ॥ २३ ॥ रहस्य ऐसें उत्कट । या अध्यायीं करिसी जरी प्रकट । तरी अनन्यभक्तीवांचूनि संकट । पडिलें टीकाकारांसही. ॥ २४[4] ॥ वंदिती पूजिती तुझे चरण । तरी अंतरीं इतर देवताशरण । करिती क्षुद्रदेवता मंगलाचरण । इच्छोनि निर्विघ्न कवितास्फूर्तीही. ॥ २५ ॥ राजविद्या राजगुह्याचा । उकल नव्हे त्यांस साचा । जैसी तैसी युक्तवाचा । योजोनि गेले. ॥ २६ ॥ जगीं मिरवोनिया सिद्धी । आपलाल्या टीकांची केली प्रसिद्धी । तथापि नाहीं झाली अर्थसिद्धी । यथार्थ गीतारहस्याची. ॥ २७ ॥ सिद्धी कर्मजनिता । क्षिप्र या मनुष्यलोकीं येती हाता । म्हणोनि बोले हेचि गीता । चतुर्थाध्यायांत.॥२८॥

चतुर्थाध्यायश्लोकार्ध—**'क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ।'**

मागें याची जाली । कर्मसिद्धि भलत्याचिया हाता आली । परि अनन्य-भक्तीवांचूनि बोली । हे भगवंताची कळेना. ॥ २९ ॥ आतां देवाधिदेवा ! । श्रोते वक्ते तूंचि देवा । टीकाप्रवाह वासुदेवा । त्याकडे चाले ऐसा चालतों. ॥ ३० ॥ भूमीचवरी चाले जळ । वाफे तेही भूमीच केवळ । श्रोते वक्ते तूंचि सकळ । पूर्वानुसंधान त्यांप्रति निरूपितों. ॥ ३१ ॥ अष्टमाध्यायांत देव । अर्जुनास अ-परोक्षानुभव । देऊनि आतां स्वऐश्वर्य विभव । दावीतसे या नवमांत. ॥ ३२ ॥ व्यतिरेक अक्षर ब्रह्म । या शब्दीं उपदेशिता जाला पुरुषोत्तम । अक्षरब्रह्मापुढें शब्द परम । अन्वय बोधिला त्या शब्दीं. ॥ ३३ ॥ विश्वावेगळें निर्गुण । आणि निर्गुणचि विश्व त्रिगुण । हे व्यतिरेकान्वयाची खूण । अष्टमीं उपदेशिली.॥ ३४ ॥ अनुभव तितकाच हें यथार्थ । मुमुक्षु इतकियानें कृतार्थ । परि मोक्षही न इच्छी पार्थ । अनन्यभक्त सखा आपुला. ॥ ३५ ॥ निर्गुणोपासकाहूनी । भक्त ज्ञानी

---

१. स्वतःसिद्ध. २. गुंतागुंत. ३. वृष्टि. ४. अविनाशी.

थोर म्हणूनी । द्वादशीं स्वमुखें करोनी । भगवंत बोलेल. ॥ ३६ ॥ तरी आत्मज्ञानाविण । उगेंचि भजती सगुण । थोर त्याहूनि निपुण । अनुभवी निर्गुणाचे.॥ ३७ ॥ आतां भक्तही ज्ञानी भला । तरी निर्गुणोपासकासमान बोला । त्याहूनिही अधिक जाला । कोण्या ज्ञानें? ॥ ३८ ॥ नुसतें जें सगुणसाकारभजन । त्याहूनि थोर आत्मज्ञान । ज्ञानांतही ज्ञान गहन । भक्तास असे त्यापरिस थोर हें. ॥ ३९ ॥ तरी याही गुणें भक्त अधिक । कृष्णकृपाजलधराचे चातक । त्याहूनि उणे निर्गुणोपासक । कीं विश्व भगवद्रूप हें नेणती. ॥ ४० ॥ तें आतां सांगों अर्जुना । ऐसी कृपा उपजली कमलनयना । तदर्थ सावध करून त्याच्या मना । बोलों आरंभितों तें ज्ञान. ॥ ४१ ॥ मागील अष्टमाध्याय । तेथें बोलिला व्यतिरेकअन्वय । ब्रह्म आणि जग याचा ऐक्यनिर्णय । परम रहस्य अर्जुना! ॥ ४२ ॥ परंतु आतां सांगेन म्हणोनी । म्हणतो हें गुह्य सकळ गुह्याहुनी । भाव ऐसा दाखवूनी । बोलता जाला श्रीभगवान. ॥ ४३ ॥

श्रीभगवानुवाच—**इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।**

अगा! जें गुह्य सकळ गुह्याहुनी । तें म्हणावें गुह्यतम म्हणोनी । आतां सांगेन म्हणतो येथूनी । हें तों गुह्यतम अत्यंत. ॥ ४४ ॥ कीं तूं दोषरहित । म्हणोनि हें गुह्य अत्यंत । सांगेन म्हणतो ऐसा भगवंत । भाव येथें दाखवी. ॥ ४५ ॥ **'अनसूयवे'** म्हणोनी । गहन भाव हृदयीं धरोनी । म्हणे कीं मजवरी नसता दोष ठेवुनी । लोक दोषी होती तूं निर्दोष. ॥ ४६ ॥ मां सर्वसम धनंजया! । समान सर्वांवरी दया । निर्दोषा मज ऐशिया । दोष लाविती. ॥ ४७ ॥ माझें थोरपण बोलों जाती । परि मज दोष लागतो हें नेणती । सर्वकर्ता ईश्वर म्हणती । तेव्हां जनांस दुःख काय मी देतों? ॥ ४८ ॥ स्वयें पाप आचरती । ईश्वर करवितो म्हणती । पापें करवूनि दुर्गती । मी देतों काय सर्वांतें? ॥ ४९ ॥ हें पंचमाध्यायांत विस्तारें । तुज म्यां सांगीतलें बरें । कीं न करवी ईश्वर खरें । पाप अथवा पुण्यही.॥ ५० ॥ तें तुवां धरिलें मनीं। ईश्वर विषम निर्दय नव्हे म्हणोनी । आणि अनादि वासनेकरूनी । पाप पुण्य आचरती हेंही समजलें.॥ ५१ ॥ हा भाव तूतें समजला। हें बरें कळलें मजला । म्हणोन हें गुह्य अत्यंत तुजला । सांगेन म्हणतो. ॥ ५२ ॥ **'अनसूयवे'** म्हणोनी । या भावें करूनी । येथें अर्जुनास आळवूनी । गुह्य सांगेन म्हणतसे. ॥ ५३ ॥ येथें इतर टीकाकार । म्हणती कीं तुज वारंवार । आपण सांगतों तत्त्वविचार । हा दोष मजवर न ठेविसी म्हणूनी. ॥ ५४ ॥ म्हणती 'अनसू-

यवे' म्हणूनी । कृष्ण म्हणे या भावेंकरूनी । परि अमृत वारंवार पिउनी । दोष दातयातें कोण लावी? ॥ ५५ ॥ अष्टादशीं श्रीपती । ऐसेंच म्हणेल अर्जुनाप्रती । कीं **'न च मां योऽभ्यसूयति'** । म्हणोनी. ॥ ५६ ॥ म्हणजे जो मजवरी दोष । ठेवील कुत्सित पुरुष । त्यास हे गीता माझें वचनपीयूष । सांगू नको. ॥ ५७ ॥ त्या गीतेंत भगवंत । सांगेन म्हणतो गुह्य अत्यंत । हें पाजितां अमृत । दोषारोपणाची कां शंका? ॥ ५८ ॥ न स्मरे पूर्वापर । न कळे तों हा विचार । ज्यास अनन्यदैवत हा गीताकार । त्यातेंच हा अर्थ सूचवी. ॥ ५९ ॥ एवं च ईश्वर सम सदय । तो हा कृष्ण नव्हे विषम निर्दय । ऐसें समजला धनंजय । म्हणूनि **'अनसूयवे'** म्हणे तयातें. ॥६०॥ ऐसियास गुह्य सांगेन म्हणतां । अर्जुन म्हणेल गुह्य काय आतां । उरलें असे कीं जें सांगावें शरणागता । तें अष्टमींच सांगितलें. ॥ ६१ ॥ निर्मूळ जालें द्वैत । बरवें बिंबलें अद्वैत । आतां याहूनि गुह्य काय अत्यंत । सांगों पाहतो. ॥ ६२ ॥ उत्तरार्धाचा उद्भव । यानिमित्त करितो देव । परि अंतरीं भाव । ये रीती. ॥ ६३ ॥ कीं म्हणसी व्यतिरेकान्वयज्ञान । ज्याणें जालें अविद्यानिरसन । याहीपरीस गुह्य गहन । असेल काय? ॥६४॥ तरी अगा! ज्ञान तों तेंचि निश्चित । परि तेंचि ज्ञान विज्ञानासहित । सांगेन याकरितां गुह्य अत्यंत । कीं हें ज्ञानी भक्तचि माझे जाणती. ॥ ६५ ॥ कीं विविधरूप जें ज्ञान । त्यास म्हणावें विज्ञान । अन्वयें ब्रह्मचि सर्व परि भान । प्रतीतीस येते ते माया. ॥६६॥ आणि विविधही हें ब्रह्म । ऐसें कळलें बुद्धीस वर्म । ते बुद्धीही मायाधर्म । ब्रह्मनिर्धर्म ते सर्वथा वृत्ति नव्हे. ॥ ६७ ॥ आतां माया तेंही ब्रह्म । हे प्रतीतीही मायाधर्म । निर्गुणोपासका आवडे निर्धर्म । बाळास जैसी शर्करा. ॥ ६८ ॥ शर्करामाधुर्यसीमा । त्याच साकरेच्या ओतिल्या प्रतिमा । माधुर्य आणि कौशल्यमहिमा । जाणती प्रौढ. ॥ ६९ ॥ माधुर्य चाखे त्याची रसना । आकार गोड त्याच्या लोचना । तैसें निर्गुण आणि मायारचना । सगुण भगवद्रूप भक्तांतें. ॥ ७० ॥ त्याज्य मायांश त्यांस नाहीं । भगवद्रूपें सेव्य तेंही । ऐसें विविधमायामयाचें जें कांहीं । ज्ञान तें विज्ञान हा भाव. ॥ ७१ ॥ तरी न कळोनि ब्रह्मात्मत्व निश्चय । नेणोनि व्यतिरेकअन्वय । शब्दबोधेंचि मायामय । सगुण म्हणतां अविद्या नासेना. ॥ ७२ ॥ म्हणोनि विज्ञानासहित ज्ञान सांगेन । जें जाणोन अशुभापासोनि मोचन । पावसी म्हणोन कमललोचन । बोलतो उत्तरार्धें करोनी. ॥ ७३ ॥

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

विज्ञानसहित येथुनी । ज्ञान सांगेन स्वमुखेंकरूनी । अशुभा अविद्या तीपासूनी । ज्ञान जाणोनी सुटसी तूं. ॥ ७४ ॥ व्यतिरेकअन्वय तुजला । शब्देंच अर्जुना समजला । परि तुज बोध जाला वाटेल मजला । अभ्यास जेव्हां बाणेल. ॥ ७५ ॥ गुरु सांगे वेदऋचा । तैसीच म्हणे शिष्यवाचा । परि पाठ जालें म्हणोनि त्याचा । भरंवसा गुरूतें वाटेना: ॥ ७६ ॥ अष्टमीं ज्ञान उपदेशुनी । मागुती म्हणे या भावें करोनी । कीं विज्ञानसहित जें ज्ञान जाणुनी । अविद्येपासूनि तूं सुटसी. ॥ ७७ ॥ जें ज्ञान बोललों निश्चित । तेंचि ज्ञान विज्ञानसहित । सांगेन कीं त्रिगुणरचना ही भगवंत । त्या ज्ञानेंच तुज वाटे हा भाव. ॥ ७८ ॥ अगा! ज्याची अविद्या गेली । त्यानेंच समजे हे बोली । म्हणोनि ज्ञानेंचि कळे किली । विज्ञानाची ऐसिया. ॥ ७९ ॥ म्हणोनि विज्ञानसहित । ज्ञान सांगेन म्हणतो भगवंत । जैसें अन्नचि गोड अत्यंत । परि लवणासहित बहुगोड. ॥ ८० ॥ अष्टमीं कोरडें अन्न पहिलें । आपणचि अर्जुनातें दिधलें । तेंचि लवणासहित रांधिलें । ऐसें सिद्धान्न वाढीन आतां हें म्हणतो. ॥ ८१ ॥ लवणावांचूनि गोडी नसे । तरी क्षुधा अन्नचि नासे । विश्व भगवद्रूप तेव्हां समरसे । जेव्हां व्यतिरेकान्वयें नासे अविद्या. ॥ ८२ ॥ नुसतें भक्षितां लवण । तृप्त जाला ऐसा कवण । आणि लवणावांचोनि जेवण । कोण गोडीनें जेविला? ॥८३॥ ज्ञान या विज्ञानासहित। थोरपण पावतें अत्यंत । म्हणोनि त्याचा महिमा भगवंत । सादर बोलतो या श्लोकीं. ॥ ८४ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

अगा! निर्गुणात्मत्वें नासे अविद्या । ते निर्गुणाद्वैत शुद्ध विद्या । जें सांगेन म्हणतो राजविद्या । राजा सकळ विद्यांचा. ॥ ८५ ॥ वेदांताचें श्रवण । विद्या नव्हे म्हणेल कवण । न कळे जया शास्त्राविण । मुख्य सिद्धांत वेदाचा. ॥ ८६ ॥ वेगळें जड वेगळें चैतन्य । कळतां ब्रह्म आपण अनन्य । ज्या व्यतिरेकें होय ऐसा धन्य । नव्हे काय विद्या ते व्यतिरेक? ॥ ८७ ॥ चैतन्याहूनि विलक्षण । त्या जडीं चैतन्य लक्षण । सांपडे अलंकारीं जैसें सुवर्ण । ते अन्वयविद्या नव्हे काय? ॥८८॥ ऐशा अद्वैतबोधरूपा सुविद्या। ज्या नाशिती अनादिमाया अविद्या । परि राजा इतक्या विद्यांत राजविद्या । जे सांगेन म्हणतो

श्रीकृष्ण. ॥ ८९ ॥ सर्व शास्त्रें बोलती द्वैत । वेदांत बोले अद्वैत । तें शास्त्र तों गुह्य अत्यंत । म्हणावेंच कीं. ॥ ९० ॥ देह आत्मा म्हणे चार्वाक । ज्ञानगुण म्हणे नैयायिक । ज्ञानपरिणाम म्हणे मीमांसक । तो आत्मा आत्मानुभवव्यतिरेकें येतसे. ॥ ९१ ॥ गुह्य ऐसें हाही व्यतिरेक । आतां जड जें दिसे नश्वर अनेक । हें अन्वयें कळे ब्रह्म एक । गुह्यपरम अन्वय ऐसा. ॥ ९२ ॥ इत्यादि गुह्य सकळ । कीं ज्याकरितां कळे अकळ । परि हें राजगुह्य केवळ । राजा सर्वा गुह्यांचा. ॥ ९३ ॥ जें आतां भगवंतें । सांगों आरंभिलें अर्जुनातें । सर्वांहुनि थोर त्यातें । आदींच म्हणतो. ॥ ९४ ॥ तरी काय त्यांत विशेष । कीं एवढा त्याचा[1] उत्कर्ष । ऐसें अर्जुन पुसे तों परमहंस । म्हणतो प्रत्यक्षावगम म्हणोनी. ॥ ९५ ॥ प्रत्यक्ष स्थावर जंगम । हें सर्वेही पुरुषोत्तम । ऐसा होय अवगम । तें प्रत्यक्षावगम बोलावें. ॥ ९६ ॥ कीं जें जें इंद्रिय । तें तें घेत आपला विषय । हे दोनी प्रत्यक्ष यांतें जें अतींद्रिय । प्रकाशितें ब्रह्म दोनीही. ॥ ९७ ॥ **'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'** । इत्यादि बोलती निगम । तरी प्रत्यक्षावगम । न म्हणवे तें ज्ञान. ॥ ९८ ॥ एक सर्व आणि एक ब्रह्म । दोहींस ऐक्य बोलती निगम[2] । परि दोनी म्हणतां उपजे भ्रम । द्वैताचा. ॥ ९९ ॥ सर्व शब्दें विश्व त्रिगुण । ब्रह्म विलक्षण निर्गुण । ऐक्य न घडे परि बोले आपण । वेदवाणी भगवंत. ॥ १०० ॥ तेव्हां प्रत्यक्ष तें असत्य । आणि अतींद्रिय ब्रह्म तें सत्य । ऐसें वेदोक्त पांडित्य । करितां वेदोक्त सर्व ब्रह्म साधावें. ॥ १०१ ॥ एवं प्रत्यक्ष जें दिसे । तें मिथ्या म्हणोनी मानावें कीं नसे । त्याचें प्रकाशक त्यांत गवसे । तेंचि तें मानूनि अनुभवावें. ॥ १०२ ॥ किरीटकुंडलादि अनेक । तें सर्वेही 'खलु' निश्चयें कनक[3] । तैसें हें सर्व आणि ब्रह्म एक । परि आकार सोनें हें न घडे. ॥ १०३ ॥ सोनें किरीटाचा आकार । तरी सोनें न म्हणवे इतर अलंकार । कीं जरी किरीटाकारचि प्रकार । स्वरूपाचा त्याच्या नेमिला. ॥ १०४ ॥ एवं सुवर्ण आकाररूप । नव्हे कीं तें पीतप्रभास्वरूप । रूप पावलें जरी अरूप । तरी रूप ऐसें त्यातें न म्हणावें. ॥ १०५ ॥ परि आकाररूपी द्वैत नाहीं । कीं तें मिथ्या त्याविण नसे कांहीं । तथापि ज्याकरितां जें दिसे तेंही । तेंचि म्हणावें अद्वितीय. ॥ १०६ ॥ परि सोनें प्रिय बहु कीं तें सत्य । अलंकार तैसा प्रिय नव्हे असत्य । कांहीं मोडतां अगत्य । पिटीती आटिती. ॥ १०७ ॥ अलंकार दिसती फार । वाटेस नागवितील चोर । म्हणोनि मोडिती अलंकार ।

---

१. जें प्रत्यक्ष दिसतें तें सर्व ईश्वरस्वरूप. २. वेद. ३. सोनें.

मूस करोनि ते नेती. ॥ १०८ ॥ जरी केली मूस । आकार आहेच त्यास । लांब लाटा म्हणावें ज्यास । आकार नव्हे तो काय? ॥ १०९ ॥ वाटोळा गोळा केला । तरी आकार म्हणती त्याला । सोनें न कळेच कोणाला । कांहीं एक आकारावांचुनी. ॥ ११० ॥ जडावेगळा व्यतिरेक । पाहती जरी निर्गुणोपासक । ब्रह्मीं ब्रह्ममय जाला तोहि एक । सत्वांश मायेचा. ॥ १११ ॥ त्यास नलगे माया । परि ते न सोडी तया । प्रपंच तो मायेच्या गुणत्रया- । वांचूनि न घडे. ॥ ११२ ॥ ज्यासी एकचि आवडे निर्गुण । त्याज्य त्यास मायागुण । जरी निर्गुणचि ने निपुण । त्रिगुणीं पाहती. ॥ ११३ ॥ ज्यास पाहिजे सगुण । त्यास विश्व सकळ हें त्रिगुण । सगुण ईश्वरचि वाटे हे खूण । **'प्रत्यक्षावगमं'** म्हणतां सूचवी. ॥ ११४ ॥ प्रत्यक्ष जडत्व इंद्रियातें कळे । चित्स्वरूप बुद्धीतें आकळे । परि इंद्रियद्वारा जें आढळे । तेंही बोद्धव्य बुद्धीचें. ॥ ११५ ॥ जडीं चित्स्वरूप देखे बुद्धी । तीतेंचि इंद्रियद्वारा जडत्वबोधसिद्धी । बुद्धि तेचि अनुभवसमृद्धी । उभय प्रकारें. ॥ ११६ ॥ गुळाचा भेला दिसे दृष्टी । परि जों रसना लागली आहे उष्टी । तोंपर्यंत दृष्टी कष्टी । नव्हे भेला मातीचा म्हणोनी. ॥ ११७ ॥ प्रत्यक्षीं बुद्धि चिद्वस्तू पाहे । आणि इंद्रियां जडत्वही दिसताहे । तेव्हां जडत्व काय लाहे । हें जड प्रत्यक्षही. ॥ ११८ ॥ तथापि जडत्व मायांश । चित्प्रकाशें त्याचा प्रकाश । हाही त्याज्यांशलेश । नुरे या ज्ञानीं विज्ञान मेळवितां. ॥ ११९ ॥ कीं ज्या शुद्धसत्त्वें कल्पना । ईश्वराची अवताररचना । त्याच सत्त्वें प्रत्यक्ष नाना । ईश्वर कल्पितो. ॥ १२० ॥ अविद्योपाधि जीव । ते अविद्याकर्मे त्रिगुणभाव । भोगीत म्हणोनि देव । त्याच शुद्धसत्त्वें कल्पितो. ॥ १२१ ॥ **'ममात्मा भूतभावनः'** म्हणोनी । प्रकरणीं याच या श्लोकचरणें करोनी । माझी बुद्धि भूतें कल्पिते म्हणेल यावरूनी । ईश्वरकल्पना हे प्रत्यक्ष. ॥ १२२ ॥ धाता यथापूर्व कल्पितो ऐसी श्रुती । वेद अन्यत्रही स्थळीं बोलती । हें पुढें विशदरीती । बोलणें असे. ॥ १२३ ॥ एवं ईश्वराची कल्पना । जैसी श्रीरामकृष्णाद्यवताररचना । तैसें विविध हें प्रत्यक्ष नाना । कल्पना ईश्वराचीच. ॥ १२४ ॥ राजमुद्रांकित । सुवर्णद्रव्य अमित । त्यांत कांहीं भांडारीं संचित । हाटोहाट कांहीं फिरतसे. ॥ १२५ ॥ तथापि भांडारीं तें उत्तम । हाटोहाट फिरतें तें अधम । ऐसें न म्हणावें तेंचि हेम । आणि त्याच मुद्रा रायाच्या. ॥ १२६ ॥ तेंवी शुद्ध चित्स्वरूप । तेंचि

१. पूर्वीप्रमाणें हें जगत् निर्मितो, नवें नाहीं. २. बाजारांत.